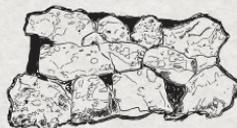

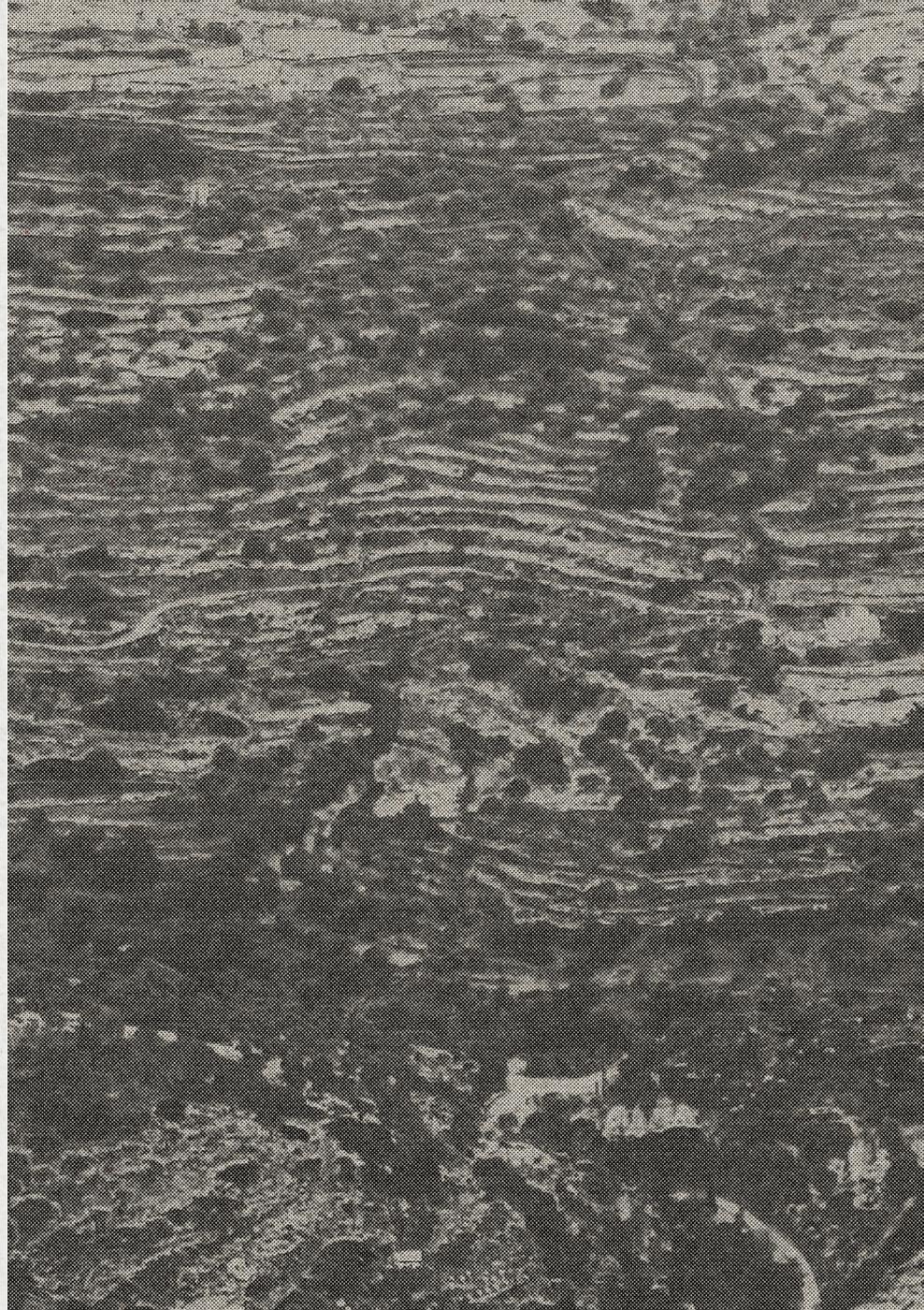
εν ξηρώ

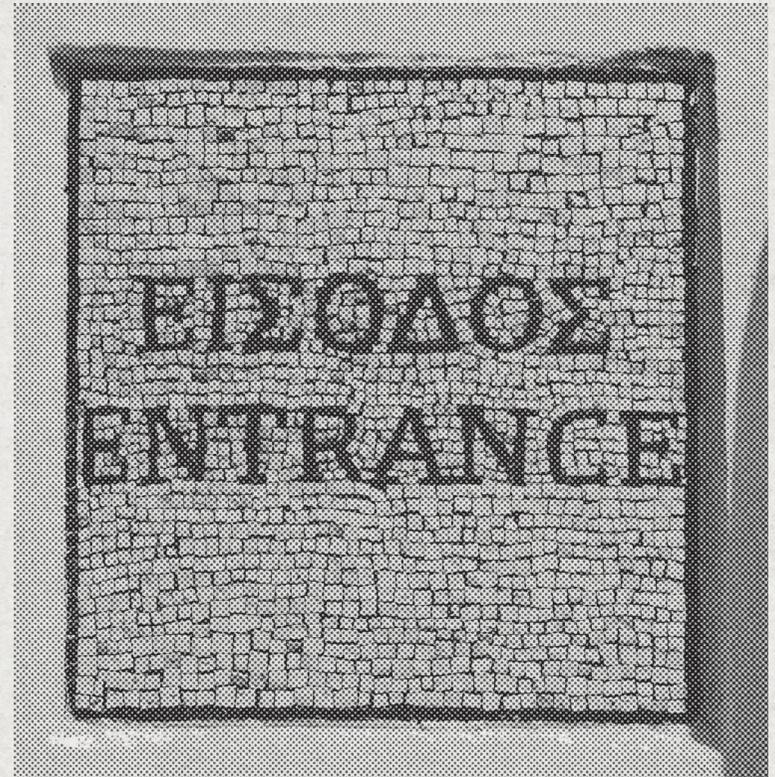

Μια διερευνητική μελέτη
για τα οφέλη διατήρησης και διάδοσης
της τέχνης της πέτρας

(πεδίο έρευνας: Κρήτη)

ΕΙΚ. 0: Πεζούλες στην Σίφνο, προσωπικό αρχείο, 2025.

ΕΙΚ. 1: Ταμπέλα έξω από δημόσιες τουαλέτες στην χώρα της Μυκόνου, ψηφιδωτό της Ειρήνης Συριανού, προσωπικό αρχείο, 2025.

Περίληψη

Τι είναι η τέχνη της ξερολιθιάς και γιατί συνεχίζει να μας αφορά σήμερα; Η παρούσα ερευνητική εργασία συνομιλώντας με αυτά τα ερωτήματα, εξετάζει τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά αίτια που οδήγησαν στην εγκατάλειψη της υπαίθρου. Μαζί με την ύπαιθρο υποχώρησε σταδιακά και ο πρωτογενής τομέας, καθώς και οι παραδοσιακές τεχνικές που τον συνόδευαν —μεταξύ αυτών και η ξερολιθιά. Ως τόπος μελέτης επιλέχθηκε η Κρήτη, μια περιοχή με ισχυρή αγροτική οικονομία, η οποία εξακολουθεί να βιώνει τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής και της κακής διαχείρισης του αγροτικού τοπίου, διαθέτοντας ταυτόχρονα πλούσιο απόθεμα ξερολιθικών κατασκευών. Βασιζόμενη σε υπάρχουσες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί κυρίως στις Κυκλάδες και στα Ζαγοροχώρια, η εργασία αυτή επιχειρεί να τεκμηριώσει γιατί η αναβίωση αυτής της παραδοσιακής μεθόδου δόμησης ως επάγγελμα είναι σημαντική και στην Κρήτη. Η τεκμηρίωση στηρίζεται σε περιβαλλοντικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς παράγοντες, αναδεικνύοντας τη ξερολιθιά όχι μόνο ως οικοδομική τεχνική αλλά και ως φορέα συλλογικής μνήμης, βιώσιμης ανάπτυξης και πολιτιστικής κληρονομιάς.

Λέξεις-κλειδιά: μνήμη, συντήρηση, αποκατάσταση, ξερολιθιά, ανώνυμη αρχιτεκτονική, λαϊκή αρχιτεκτονική, κοινοτικές πρακτικές, αγροτική οικονομία, πρωτογενής τομέας, αναβαθμίσεις, παραδοσιακές τεχνικές

Abstract

What is the art of dry-stone walling, and why does it still concern us today? This research, engaging with these questions, examines the political, economic, and social causes that led to the abandonment of the countryside. Along with rural life, the primary sector gradually declined, as did the traditional techniques that sustained it—among them, the craft of dry-stone walling. Crete was chosen as the case study: a region with a strong agricultural economy that continues to experience the consequences of climate change and the mismanagement of rural landscapes, while at the same time preserving a rich stock of dry-stone constructions. Drawing on existing research carried out mainly in the Cyclades and the Zagori region of Epirus, this study seeks to demonstrate why the revival of this traditional building method as a profession is equally important in Crete. The argument is framed through environmental, political, and social factors, highlighting dry-stone walling not only as a construction technique but also as a carrier of collective memory, sustainable development, and cultural heritage.

Keywords: memory, conservation, restoration, dry-stone walling, vernacular architecture, folk architecture, community practices, rural economy, primary sector, terraces, traditional techniques

Περιεχόμενα

Εισαγωγή

Μια προσπάθεια τεκμηρίωσης της σημερινής κατάστασης που αφορά τις παραδοσιακές τέχνες	σ. 10
Μια προσπάθεια παρέμβασης στην κατάσταση που επικρατεί σήμερα όσον αφορά τις παραδοσιακές τέχνες	σ. 17
Και ένα ερώτημα που συνδέει τα δύο – οι στόχοι της εργασίας	σ. 21

Τα πολιτικά αίτια που οδήγησαν στην εγκατάλειψη της υπαίθρου και εντούτοις την τέχνη της ξερολιθιάς	σ. 28
--	-------

Η τέχνη της πέτρας

Ορισμός της ξερολιθιάς	σ. 42
Η πέτρα	σ. 45
Η ξερολιθιά	σ. 54
Κατηγοριοποίηση των κατασκευών	σ. 66
- Όρια και σύνορα	σ. 73
- Οργάνωση κυκλοφορίας και πρόσβαση	σ. 78
- Αγροτικές κατασκευές και υδραυλικά έργα	σ. 80

Η περιοχή ενδιαφέροντος

Η Κρήτη	σ. 84
Η αγροτική οικονομία στην Κρήτη	σ. 98
Η ξερολιθιά της Κρήτης	σ. 108

Διαχείριση μέσω της διατήρησης - παραδείγματα	σ. 115
--	--------

Επίλογος	σ. 123
-----------------------	--------

Βιβλιογραφία	σ. 130
---------------------------	--------

Ευχαριστίες	σ. 140
--------------------------	--------

στον μπαμπά μου
Τάσο

ΕΙΚ.2: Πετρώματα στον Άγιο Νικόλαο, Κρήτη, προσωπικό αρχείο, 2023.

Εισαγωγή

Μια προσπάθεια τεκμηρίωσης της σημερινής κατάστασης που αφορά τις παραδοσιακές τέχνες

Η παρούσα εργασία ξεκινάει από μια παρατήρηση: στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχουν ξεκινήσει προσπάθειες διαφύλαξης κάποιων γνώσεων του παρελθόντος που χάνονται.

Αυτό γίνεται ιδιαίτερα καθαρό με την πληθώρα των παραδοσιακών τεχνών και μνημείων που εντάσσονται σωρηδόν στον κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού¹ και την παράλληλη πληθώρα εργαστηρίων, ημερίδων, ακόμα και φεστιβάλ σε/ για παραδοσιακά τοπία και τέχνες.

1. Από το 2008 μέχρι το 2020 έγινε η εγγραφή 39 στοιχείων, ενώ το 2020 έγινε η εγγραφή 16 στοιχείων και από τότε μέχρι σήμερα (2024) έχουν εγγραφεί τουλάχιστον άλλα 20 στοιχεία στον κατάλογο.

Πηγή: <https://www.culture.gov.gr/el/information/SitePages/view.aspx?nID=3410>

Συγχρόνως, εκδηλώνεται μια —εξίσου πρόσφατη— στροφή στην βιώσιμη ανάπτυξη,² που αποτελεί πλέον ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα στους κύκλους και τις συνεδρίες όσων κάνουν την οικονομική πολιτική ενός τόπου. Βέβαια, αρκετοί μελετητές³ και επαγγελματίες διαφόρων κλάδων στέκουν κριτικά απέναντι στο ξαφνικό ενδιαφέρον:

“Η αδημονία των συλλόγων και των αρχών για τέτοια ανάδειξη [της πολιτιστικής κληρονομιάς και των τόπων φυσικού κάλους], δεν δηλώνει τίποτε άλλο, από την κεκαλυμμένη εκποίηση ενός ακόμη θησαυρού. Η οποιαδήποτε διαχείριση μπορεί να εμπεριέχει τον κίνδυνο εμπορευματοποίησης και υπερεκμετάλλευσης που οδηγεί σε φθορά ή και πλήρη καταστροφή των υλικών δεδομένων προς ενατένιση.”⁴

Η πολιτιστική κληρονομιά φαίνεται να αντιμετωπίζεται πλέον από τις αρχές ως κεφάλαιο (asset), για το οποίο αναπτύσσονται στρατηγικές διαχείρισης (management) που στοχεύουν όχι τόσο στην ανάδειξη και διατήρησή της, αλλά στην μετάλλαξη της σε προϊόν προς πώληση. Επιπλέον, δεν φαντάζει πλασματικός ο φόβος αν σκεφτεί

2. Όπως οι επενδύσεις σε Α.Π.Ε. (Ανανεώσιμες Πηγές Ενέργειας), για παράδειγμα εγκατάσταση Διολικών Πάρκων (ανεμογεννήτριες) σε περιοχές Natura 2000, με καταστροφικές συνέπειες. Πηγή: Ελληνική Ορνιθολογική Εταιρεία. **Όλα όσα θέλατε να μάθετε για τα «Αιολικά Πάρκα» στις προστατευόμενες περιοχές NATURA 2000.** Αθήνα, 2020.

3. Για πολλούς μελετητές ο μηχανισμός διαφύλαξης και προστασίας της άυλης κληρονομιάς που έχει αναπτύξει τα τελευταία χρόνια η Unesco αποτελεί μορφή της παγκοσμιοποίησης, την οποία, ειρωνικά, προσπαθεί να αντιμετωπίσει, και, ουσιαστικά, εκθέτει τον παραδοσιακό πολιτισμό στο σύγχρονο καπιταλιστικό modus vivendi ως ένα ακόμα καταναλωτικό αγαθό. Πηγή: https://www.citybranding.gr/2016/05/blog-post_27.html

4. Σκουτέλης. **Πολιτιστικό τοπίο και φύση, φορέας νέων δικτύων επίσκεψης στον Δήμο Σφακίων.** Χανιά, 2018. σ. 2.

κανείς την αντιφατική κρατική διαχείριση της πλειονότητας των περιοχών NATURA2000, όπως το πολύ πρόσφατο παράδειγμα της ανεξέλεγκτης πυρκαγιάς στο όρος Όρβηλου⁵ ή το ξεπούλημα της παραλίας Φαλάσαρνα σε ιδιωτικό κεφάλαιο.⁶ Επίσης, την τροποποίηση της νομοθεσίας για να ανοίξει η δυνατότητα τουριστικής και εμπορικής χρήσης διατηρητέων μνημείων και νεωτέρων μνημείων.⁷

ΕΙΚ. 3: Διάγραμμα κρατικής διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Φαντάζει οξύμωρος στην καλύτερη ο τρόπος που κόβονται κομμάτια από την πίτα της παράδοσης σε μέρη άξια να διασωθούν και τυχαίως να “αξιοποιηθούν” εμπορευματικά^{8,9} και η υπόλοιπη να αφήνεται

5. https://www.avgi.gr/koinonia/491404_epi-19-meres-kaigetai-partheno-dasos-ston-orbilo-tromaktiki-katastrofi, <http://votaniki.gr/prostasia/diktio-natura-2000/koryfes-oroys-orvilos-gr1260005/>, <https://natura2000.eea.europa.eu>

6. <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/n-4531-2018/arthro-39-nomos-4531-201>, <https://money-tourism.gr/oi-vasikes-rythmiseis-neoy-eidikoy-chorotaxikoy-ton-toyrismo-keimena-chartes/>

7. <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/n-4531-2018/arthro-39-nomos-4531-2018>, <https://money-tourism.gr/oi-vasikes-rythmiseis-neoy-eidikoy-chorotaxikoy-ton-toyrismo-keimena-chartes/>

8. Παράδειγμα αποτελεί η “ανακαίνιση” της Ακρόπολης. Πηγή: <https://www.naftemporiki.gr/culture/459721/le-monde-stin-akropoli-archaiologoi-kai-istorikoi-miloun-gia-ierosyilia/>

9. Όταν η αρχαιολογία καταφέρνει να εμποδίσει μια καταστροφική επένδυση η ΤΑΙΠΕΔ (Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου) προσπαθεί να ανατρέψει την απόφαση με δημόσια χρήματα. Πηγή: <https://www.lifo.gr/now/greece/wsj-o-megalyteros-fobos-ton-ependyton-stin-ellada-einai-oi-arhaiologoi>.

εγκαταλελειμμένη και γκρεμισμένη¹⁰, με το σύνολο των “ειδημόνων” —από αρχαιολόγους και δασοπόνους μέχρι αρχιτέκτονες και πολεοδόμους— να σηκώνουν τα χέρια ψηλά μπροστά στην αδιαφορία και την εξαγκασμένη απραξία.

Η έλλειψη ολοκληρωμένων πολιτικών διαχείρισης του αγροτικού τοπίου οδήγησε συχνά στην αναζήτηση και χρήση χρημάτων από την Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω ΕΣΠΑ και άλλων προγραμμάτων, δημιουργώντας μια σχέση εξάρτησης αλλά και μια αναγκαστική πεπατημένη που περιέχει πολλά όρια και έτοιμες συνταγές χωρίς την ευχέρεια πειραματισμού και δημιουργίας σύμφωνα με την τοπικότητα.

Η εντατικοποίηση του τουρισμού, η δημιουργία του ΣΔΙΤ (Σύμπραξη Δημόσιου και Ιδιωτικού Τομέα) και του ΤΑΙΠΕΔ (Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου),¹¹ το άνοιγμα της αγοράς ακινήτων της Ελλάδας στο εξωτερικό με στόχο την απόκτηση της

10. Όπως πολλοί παραδοσιακοί οικισμοί που λόγω κοινωνικοοικονομικών παραγόντων εγκαταλείφθηκαν και δεν προβλέπεται κάποια κρατική διαχείριση τους. Για περισσότερα επί του θέματος: Κουκουνούρη. **Εγκατάλειψη: Τέλος ή Αρχή?**. Ιωάννινα, 2021.

11. Το ΣΔΙΤ είναι ένας ξένης τρόπος ώστε δημόσια έργα να δίνονται σε ιδιώτες, όπως π.χ. όταν το 2022 η κυβέρνηση Ν.Δ. προσπάθησε να δώσει σε ιδιώτες μέσω ΣΔΙΤ το εξωτερικό υδροδοτικό σύστημα της Αττικής (έργο με προϋπολογισμό 291.000.000 ευρώ) που θα υδροδοτούσε ολόκληρη την Αττική. Από τον διαγωνισμό εξαιρέθηκε η ΕΥΔΑΠ, όπως ακριβώς είχε εξαιρεθεί ο ΟΤΕ από τον διαγωνισμό χορήγησης αδειών κινητής τηλεφωνίας και η ΔΕΗ δεν έλαβε μέρος στην αύξηση μετοχικού κεφαλαίου της ΔΕΗ, χάνοντας 17% των μετοχών της. Το έργο θα αναλάμβαναν οι κατασκευαστικές εταιρείες ΑΚΤΩΡ, η κοινοπραξία ΤΕΡΝΑ-ΙΝΤΡΑΚΑΤ και η εταιρεία Μηχανική, που έχουν εμπλακεί διαχρονικά σε μία σειρά από σκανδαλώδεις αναθέσεις και παραχωρήσεις, όπως για παράδειγμα στην Αττική Οδό, στον Ε65 και σε πολλές περιπτώσεις έργων ΑΠΕ, με ζημιογόνο πολλές φορές αποτέλεσμα για το Δημόσιο και το δημόσιο συμφέρον. Σε αυτήν την περίπτωση μπήκε εμπόδιο το ΣτΕ (Συμβούλιο της Επικράτειας) που ακύρωσε τη ΣΔΙΤ. Πηγή: <https://thepressproject.gr/o-apokleismos-tis-evdap-apo-diagonismo-sdit-anoigei-to-dromo-gia-tin-idiotikopoiisi-tou-nerou/>

golden visa¹² —που είναι όλα μέρη της γενικότερης κατάστασης υπερεκμετάλλευσης—.

GREECE GOLDEN VISA
Become Global Citizen

BENEFITS

- Schengen Area Visa-free
- No stay required
- Only one visit per year
- Lowest cost EU PR
- Family included
- Rental from property
- Fast-track application

ΕΙΚ.4: Διαφήμιση των προνομίων της ελληνικής golden visa.

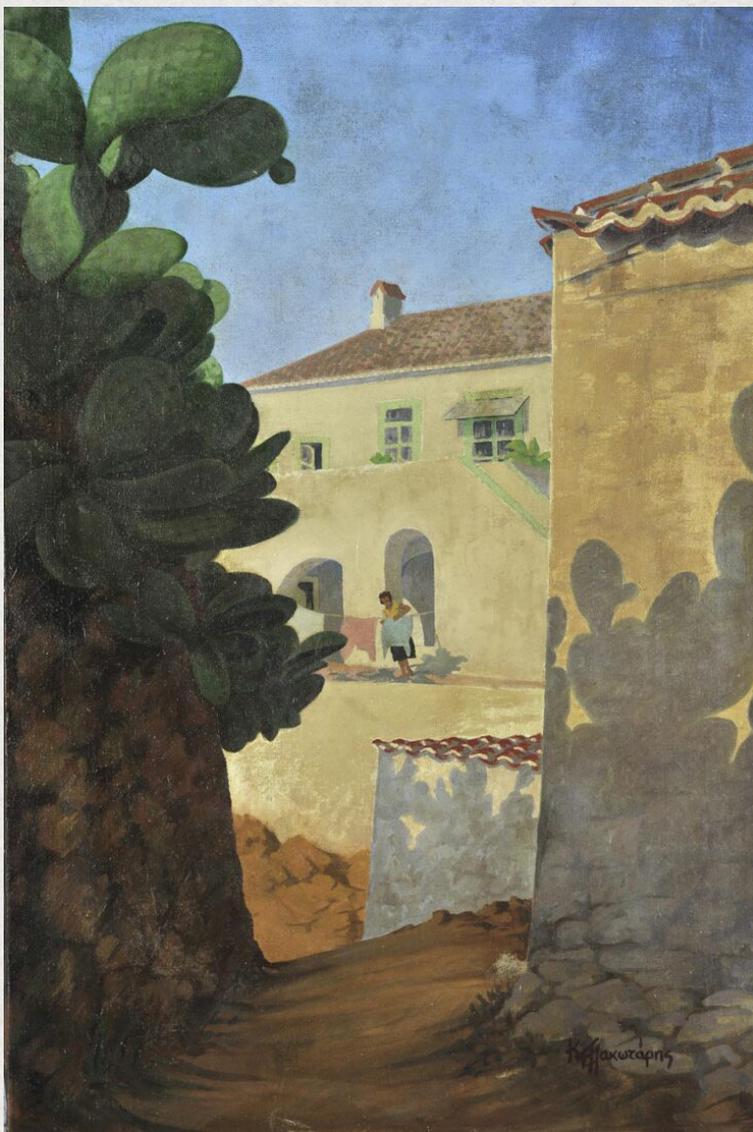
Όλα αυτά έχουν δημιουργήσει μια συνθήκη όπου από την μια μονοπωλεί η συζήτηση για το πώς θα “πουλήσουμε καλύτερα το DNA του τόπου μας”¹³ και από την άλλη στέκει ο τόπος μας ξεχασμένος, μέχρι να αξιοποιηθεί επενδυτικά από κάποια ιδιωτική “πρωτοβουλία”.

“Σήμερα η διάχυτη πόλη ως γεγονός απλώνεται σε όλη την πλάση, θεωρώντας φύση μόνο τους χώρους που η σύγχρονη γραφειοκρατία οριοθετεί και ονοματίζει ως περιοχές άγριας ζωής και περιοχές Natura. Παράλληλα μια άλλη διαδικασία που αναζητά διακριτούς ρόλους μεταξύ αστικού και φυσικού και την αναγκαία πλέον βιοκλιματική προσέγγιση, μας οδηγούν ξανά σε μια όχι και τόσο μακρινή πραγματικότητα, της κατοίκησης στην ύπαιθρο, με νέους όρους που επιβάλλει περισσότερο η ανάγκη από ότι η νοσταλγία και η ιδέα μιας ευτυχίας εναλλακτικά του καταναλωτικού μοντέλου. Η οικιστική εγκατάσταση, σε μίαν αποψιλωμένη πλέον από αγροτικές δραστηριότητες και κατοίκους ύπαιθρο, έχει να κάνει με την εμπέδωση της κατοίκησης ως κατοίκηση στον πραγματικό κόσμο, ιδωμένο μέσα από το πρίσμα της αειφορίας, με την ιστορική πορεία ως εγγυητή μιας φυσικής νομιμότητας, τέλος με την ιερότητα του κατοικείν.”¹⁴

12. <https://www.capital.gr/agora-akiniton/3852369/akinita-mparaz-agorapolision-prin-allaxei-to-orio-tis-golden-visa/>

13. Απόσπασμα από ομιλία στο συνέδριο “Αρχιτεκτονική και τουρισμός” που πραγματοποιήθηκε στο ΚΑΜ (Κέντρο Αρχιτεκτονικής Μεσογείου) στα Χανιά, 1-3 Δεκεμβρίου 2023.

14. Σκουτέλης. *Η γεωμορφολογία της Κρήτης στη συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών*. Ρέθυμνο, 2011. σ. 6.

ΕΙΚ.5: Πλακωτάρης Κώστας (1902 - 1969), *δρόμος στις σπέτσες*, 1934.

Μια προσπάθεια παρέμβασης στην κατάσταση που επικρατεί σήμερα όσον αφορά τις παραδοσιακές τέχνες

Κάπου στην μέση των δύο συζητήσεων, επιβιώνουν κάποιες προσπάθειες διαφύλαξης της μνήμης πολύ πριν μπει στην πολιτική ατζέντα. Αυτές οι προσπάθειες γεννήθηκαν μέσα από αυτό που ονομάζεται συλλογική μνήμη.

“Η συλλογική μνήμη, καθώς τελείται, πλάθει μια σχέση με το χώρο και το χρόνο. Αν κοινωνικά, ο χώρος όπως και ο χρόνος δεν μπορούν να διαχωριστούν από το νόημα τους, είναι γιατί στο συνδυασμό τους αρθρώνεται η σημασία των κοινωνικών γεγονότων.”¹⁵

Πράγματι, η συλλογική μνήμη είναι η κοινή εμπειρία, η οποία αναπόσπαστη από τον χώρο και τον χρόνο, δημιουργεί συναισθήματα και σκέψεις που αφού έχουν βιωθεί από κοινού ενδυναμώνουν τις σχέσεις, αλλά και την ίδια την εμπειρία.

---

15. Σταυρίδης, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*. Αθήνα, 2006. σ.29.

Είναι το σύνολο των χαρακτηριστικών εκείνων που καθιστούν έναν τόπο οικείο σου, είτε επειδή έχεις ρίζες που γνωρίζεις είτε επειδή τον έχεις βιώσει αρκετά ώστε να τις δημιουργήσεις. Χάρη στη συλλογική μνήμη, δημιουργούνται προσπάθειες που δεν αποσκοπούν σε κάποια χρηματική ανταμοιβή, αλλά βασίζονται σε —επίσης ξεχασμένες— νοοτροπίες κοινοτικής συνεισφοράς και ανταλλακτικής οικονομίας.

Διαχρονικά, οι άνθρωποι σε αγροτικές κοινωνίες ζούσαν με αυτές τις αξίες μέχρι πολύ πρόσφατα. Κάθε εξέλιξη αλλάζει την κοινωνικοοικονομική διάσταση της ύπαρξης, ειδικά η τεχνολογική εξέλιξη μετά την εκβιομηχάνιση, έφερε ριζικές αλλαγές στον τρόπο που ρυθμίζεται η καθημερινότητα. Η ηλεκτροδότηση και υδροδότηση, η ασφαλιτοστρωση οδικών δικτύων, η γρήγορη μετακίνηση και η εκ νέου συσσώρευση του κεφαλαίου μετάλλαξαν τον τρόπο επιβίωσης σε τέτοιο βαθμό που μοιάζει αγνώριστος. Πλέον, βοσκοί βγάζουν τα κοπάδια στον δρόμο με το μηχανάκι, πολλοί αγρότες και κτηνοτρόφοι έχουν παράλληλα ξενοδοχεία και εστιατόρια, οι κοινοτικές εργασίες και κοινοτικές γιορτές αποσκοπούν περισσότερο στην είσπραξη παρά στην ένωση.

Βέβαια, ρωτώντας οποιονδήποτε άνθρωπο έπρεπε να περπατάει 3 ώρες για να φτάσει στο χωράφι του θα απαντήσει ότι καλώς εξελίχθηκαν τα πράγματα. Παράλληλα, όμως, μαζί με αυτόν τον τρόπο ζωής χάνεται και το χωρικό και κοινωνικοοικονομικό μοντέλο που τον συνόδευε. Μαζί χάνεται ένα μεγάλο εύρος γνώσεων και πρακτικών που φαίνεται πως μας λείπουν.

Εκτός της ρομαντικής και νοσταλγικής στροφής στο παρελθόν, υπάρχει ένας απτός πλούτος πρακτικών, που μπορεί να είναι οι λύσεις σε προβλήματα που κάθε χρόνο γιγαντώνονται. Προβλήματα όπως η ερημοποίηση, η λειψυδρία και τα πλημμυρικά φαινόμενα είναι προβλήματα που έχουν ξανά προκύψει, απλώς σήμερα αποτυγχάνουμε να τα αντιμετωπίσουμε.¹⁶

Τα νησιά των Κυκλάδων, που υπήρξαν ένας τόπος άγονος και κακοτράχαλος, για να αντιμετωπίσουν αυτά τα προβλήματα διαμόρφωσαν μεγάλες εκτάσεις γης σε πεζούλες, έχτισαν μικροφράγματα στις ρεματιές και αποθήκευαν το νερό σε στέρνες, γούβες και δεξαμενές. Λόγω ανάγκης, η οποία προκύπτει ξανά, βρήκαν τρόπους και πατέντες να αξιοποιήσουν ό,τι τους δίνονταν. Αυτές είναι πρακτικές που αξίζει να διαιωνιστούν πέρα από την πολιτιστική τους σημασία και να εφαρμοστούν —αφού φαίνεται πως η σύγχρονη διαχείριση έχει αποτύχει.¹⁷

Εφαρμόζοντας τες ξανά θα επιτευχθεί ένα ποσοστό αυτάρκειας και αυτοδιαχείρισης των τοπικών προβλημάτων από τα παθόντα άτομα, τα οποία έτσι δεν θα χρειάζεται να υπομένουν περιμένοντας πότε η κρατική διαχείριση θα δράσει ώστε να αποζημιωθούν για το σπίτι και τα χωράφια που έχασαν. Άλλωστε, στο ίδιο το Ελληνικό προσχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της απερίμωσης προτείνεται η αποκατάσταση των αναβαθμών και η εφαρμογή παραδοσιακών μεθόδων εκμετάλλευσης της γης.¹⁸

16. Παράδειγμα αυτού αποτελεί το Ελληνικό προσχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της απερίμωσης το οποίο το 2001 κυρώθηκε από το κράτος και παρά ταύτα τέθηκε σε αχρηστία. Πηγή: <https://www.reportersunited.gr/12988/erimopoiisi-kyvernisi-daniel/>

17. Παράδειγμα η διαχείριση της καταστροφής μετά την κακοκαιρία Ντανιέλ στην Θεσσαλία. Πηγή: <https://www.reportersunited.gr/13834/daniel-kafsis-thessalia/>

18. Εθνική Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Απερίμωσης. **Ελληνικό προσχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της απερίμωσης**. Αθήνα, 2000. σ. 33.

Πέρα από την αναβίωση, η προστασία και διατήρηση των παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών επιτυγχάνεται, επίσης, μέσω της αποτύπωσης και καταγραφής των γνώσεων και τεχνικών, μέσω της δημιουργίας τοπικών καταλόγων και εθνικών αρχείων. Συνδυάζοντας έρευνα και πράξη, θα έμοιαζε εφικτό να προχωρήσουμε πέρα από τον φαύλο κύκλο γνώση-εγκατάλειψη-απουσία γνώσης-πειραματισμός/ έρευνα-γνώση. Η ανώνυμη αρχιτεκτονική εν γένει, έχει σκαρφιστεί σπουδαίες λύσεις σε ποικίλα προβλήματα, οι οποίες λόγω της ασυνέχειας τους και της απουσίας καταγραφής τους έχουν χαθεί.

ΕΙΚ.6: Προσαρμόζοντας τις πέτρες, απεικονίζεται ο Βαγγέλι Γερωνυμάκης. Αποκατάσταση αναλληψιακού τοίχου στο μοναστήρι του Καλλικράτη, Σφακιά, Κρήτη, προσωπικό αρχείο, 2024.

Και ένα ερώτημα που συνδέει τα δύο - Στόχοι της εργασίας

Τα ζητήματα που προκύπτουν είναι:

Πώς θα καταφέρουμε να διαχειριστούμε¹⁹ την πολιτιστική μας κληρονομιά²⁰ και τα πολιτιστικά τοπία²¹ κατά τρόπο τέτοιο, ώστε να διασωθούν χωρίς να αλλοτριωθούν;

Πώς θα αντιμετωπίσουμε τα περιβαλλοντικά προβλήματα που ήδη γιγαντώνονται;

Πώς θα μπορούσε η τέχνη της ξερολιθιάς να συμβάλλει στην εκ νέου ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα και στην ενίσχυση του ήδη αυξανόμενου ενδιαφέροντος αποκέντρωσης και επανα-οικειοποίησης της υπαίθρου;

-
19. Διαχείριση = η δυνατότητα διασφάλισης της συντήρησης ενός τοπίου ώστε να κατευθύνονται και να εναρμονίζονται οι μεταβολές που προξενούνται από κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές διαδικασίες, Πηγή: Βλαμύ. **Πολιτιστικά τοπία και πολιτιστικές οικοσυστημικές υπηρεσίες στις προστατευόμενες περιοχές του δικτύου Natura 2000 της Ελλάδας**. Αργίνο, 2020.
  20. Η πολιτιστική κληρονομιά ορίζεται ως "κληροδότημα από φυσικά αντικείμενα (πολιτιστική ιδιοκτησία-περιουσία) και από άυλα χαρακτηριστικά μιας ομάδας ή κοινωνίας, τα οποία έχουν κληροδοτηθεί από τις παλαιότερες γενιές και διατηρούνται στο παρόν, ενώ παράλληλα παραχωρούνται στο μέλλον για να επωφεληθούν οι επόμενες γενιές." Πηγή: ό.π., σμ.19.
  21. "Πολιτιστικά τοπία είναι τοπία αλληλεπίδρασης ανθρώπων και φύσης κατά την πάροδο του χρόνου." Έτσι, τα πολιτιστικά τοπία είναι ζωντανά τοπία, που αλλάζουν με τον ίδιο ρυθμό με τον οποίο ο πολιτισμός, το κλίμα και ο φυσικός περιγύρος αλλάζουν εντός και γύρω από αυτά (Διακήρυξη για τα Τοπία Παγκόσμιας Κληρονομιάς UNESCO). Πηγή: ό.π., σμ.19

Βρισκόμαστε σε ένα σημείο καμπής που θα καθορίσει την οικονομική, κοινωνική και πολιτική συνοχή της καθημερινότητας των ανθρώπων που βρίσκονται γεωγραφικά στην Ελλάδα. Αυτό το σημείο αφορά στην αξιοποίηση της εγκαταλελειμμένης υπαίθρου. Χωριά, οικισμοί, καλλιεργούμενες εκτάσεις, βοσκοτόπια, δασικές περιοχές. Φαίνεται να υπάρχουν 2 κατευθύνσεις αξιοποίησης: η αναζωπύρωση του πρωτογενούς τομέα ή η ολιστική υποταγή στον τριτογενή τομέα.

Έχει μελετηθεί εκτενώς η καταστροφή που προκαλεί ο τριτογενής τομέας και συγκεκριμένα η τουριστική βιομηχανία, η οποία προκαλεί την σταδιακή νοηματική βεβήλωση των τουριστικών προορισμών —σύμφωνα με τη θεωρία “της διαλεκτικής της αυθεντικότητας”.²² Οι ίδιοι οι τουριστικοί προορισμοί σταδιακά προσαρμοζόμενοι στην τουριστική ζήτηση, υπηρετώντας την διόγκωση του τουριστικού προϊόντος, ομογενοποιήθηκαν και διεθνοποιήθηκαν και τα πολιτισμικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά που τους καθιστούσαν δυναμικούς πόλους έλξης αλλοτριώθηκαν με συνέπεια αυτοί οι τόποι να αυτοσκνηοθετούνται προσπαθώντας να παρουσιάσουν την διατήρηση της “αυθεντικότητας τους”, την οποία έχασαν.²³

Σε μια πραγματικότητα όπου η αγροτική πολιτική δεν υποστηρίζει σε καμία περίπτωση τους αγρότες, κάνοντας ένα ήδη δύσκολο επάγγελμα σχεδόν αδύνατο για νέους ανθρώπους, και παρά την επισφάλεια και τον εξοστρακισμό των μικρομεσαίων αγροτών, το ενδιαφέρον και η προσπάθεια ενασχόλησης τα τελευταία χρόνια αυξάνεται. Το ζήτημα είναι οι εργασίες που σήμερα θεωρούνται δευτερεύουσες, μέσα στις οποίες συγκαταλέγεται και η τέχνη της ξερολιθιάς, να αποκτήσουν ξανά μια θέση στα αναγκαία επαγγέλματα. Στην προσπάθεια επαναφοράς μιας παραγωγικής αγροτικής οικονομίας, με γνώμονα την βιωσιμότητα,²⁴ με στόχο την αναβίωση

22. Νικολακάκης. *Το τουριστικό παράδοξο*, στο: *Τοπία τουρισμού: ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*. 2015. σ. 38.

23. Αίσιωπος. *Τοπία τουρισμού: ανακατασκευάζοντας την Ελλάδα*. 2015 σ. 118.

μιας πληθώρας επαγγελματικών κλάδων —που εκτοπίζονται λόγω της επιβολής των μεγάλων επιχειρήσεων, της καρτελοποίησης²⁵ της αγοράς και της εξόντωσης μικροκαλλιεργητών, μικρών βιοτεχνιών και παραγωγών αργής παραγωγής²⁶— θα εκπαιδευτεί ένα κομμάτι του κόσμου ξανά σε καλές πρακτικές, που θα τον ωθήσουν να χαράξει τον δρόμο προς την ευτοπία.²⁷

Και οι θέση μας ως αρχιτέκτονες που βρίσκεται;
Τι μπορούμε να κάνουμε εμείς στο σήμερα;

“Έχουμε πολλά να μάθουμε από την αρχιτεκτονική πριν γίνει τέχνη των ειδικών. Οι αδίδακτοι τεχνίτες στο χώρο και στο χρόνο επιδεικνύουν ένα αξιοθαύμαστο ταλέντο στην ένταξη των οικοδομών τους στο φυσικό περιβάλλον. Αντί να προσπαθούν να ‘κατακτήσουν’ τη φύση, όπως εμείς, καλωσορίζουν τις ιδιότητες του κλίματος και τις προκλήσεις της τοπογραφίας.”²⁸

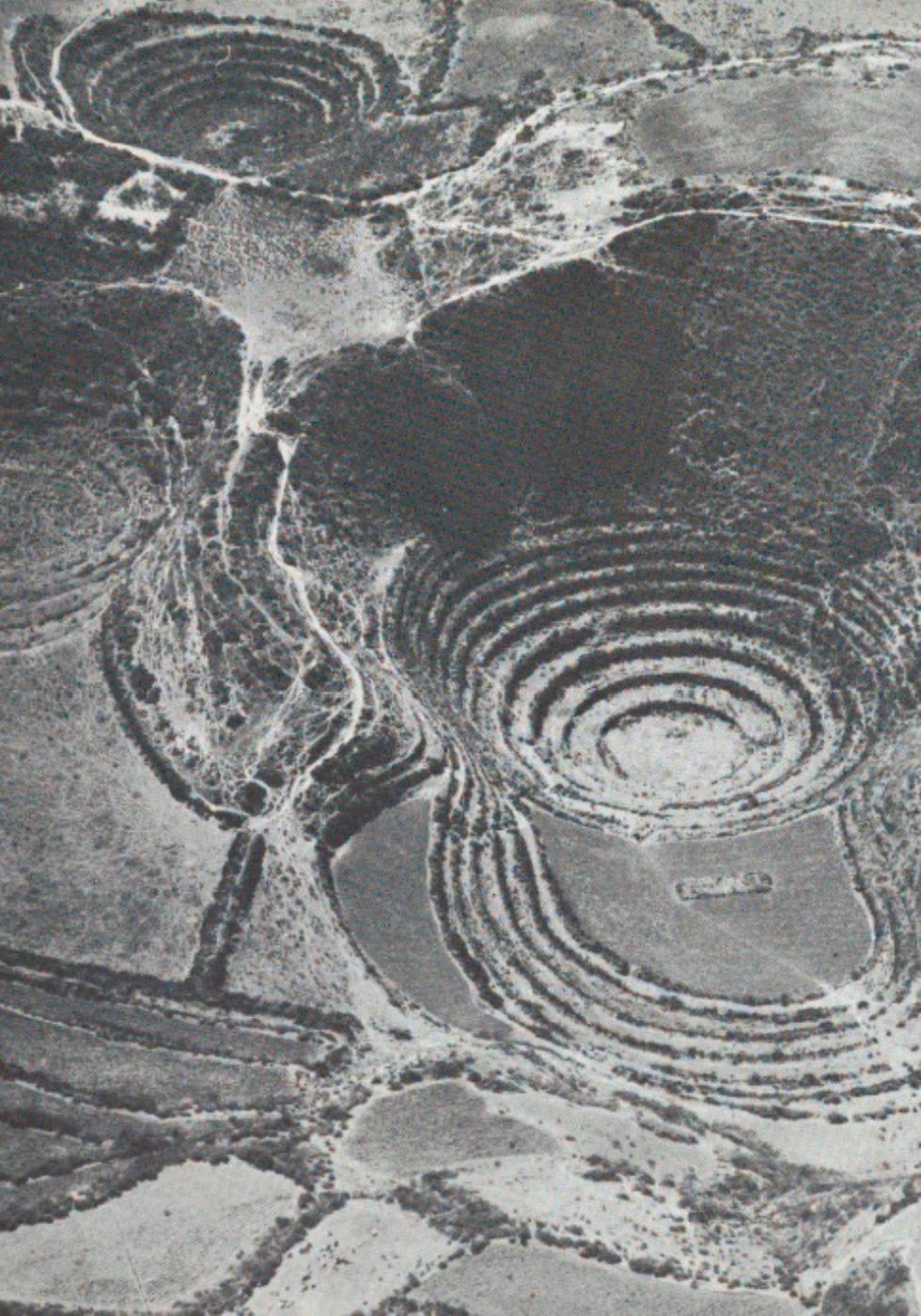
24. Η βιωσιμότητα (sustainability) αναφέρεται στην ικανότητα ενός συστήματος, μιας κοινωνίας ή μιας δραστηριότητας να διατηρείται και να λειτουργεί μακροπρόθεσμα χωρίς να εξαντλεί τους πόρους ή να προκαλεί μη αναστρέψιμες επιπτώσεις στο περιβάλλον, την οικονομία ή την κοινωνία.

25. Καρτελ ονομάζεται μια συμφωνία μεταξύ ανεξάρτητων επιχειρήσεων ή παραγωγών, οι οποίοι συνεννοούνται για να περιορίσουν τον ανταγωνισμό και να ελέγξουν τις συνθήκες της αγοράς. Ο στόχος ενός καρτέλ είναι να αυξήσει τα κέρδη των μελών του μέσω της συνεργασίας τους αντί για τον ανοιχτό ανταγωνισμό, είναι παράνομη στις περισσότερες χώρες, καθώς μπορεί να προκαλέσει αύξηση τιμών, μείωση της ποικιλίας προϊόντων και μειωμένη καινοτομία στην αγορά.

26. Παραγωγοί που εντάσσονται στο κίνημα της «αργής παραγωγής», εστιάζοντας στην ποιότητα και την ηθική παραγωγή (όπως το slow food movement για τα τρόφιμα).

27. Προέρχεται από τη σύνθεση των λέξεων ευ και τόπος, είναι ο εφικτός ή υπαρκτός τόπος και τρόπος καλής συμβίωσης.

28. Rudofsky. *Architecture without architects, an introduction to nonpedigreed architecture*. New York, 1964. σ. 4.

“Πολύ συχνά ο δικαιολογημένος θαυμασμός για το παλιό μας παρασύρει στην υπερβολή. Παλιό βέβαια δεν σημαίνει πάντα σωστό ή τέλειο. [...] Άλλοτε, που δεν υπήρχε περίσσεια μέσων, ήταν ανάγκη να υπάρχει περίσσεια μυαλού και λογικής. Σήμερα, που με το πάτημα ενός κουμπιού μπορούμε να κάνουμε τη νύχτα μέρα, την αφόρητη ζέστη πολικό ψύχος, παρατηρούμε συχνά μια σοβαρή έλλειψη σκέψης και κοινής λογικής. Η οικονομία των μέσων είναι ένα από τα μεγαλύτερα αγαθά που διαθέτουμε, και η ανώνυμη αρχιτεκτονική, σε όλα τα μέρη της γης, είναι μια από τις πιο σημαντικές εκφάνσεις της.”²⁹

Τα χαρακτηριστικά της ανώνυμης αρχιτεκτονικής είναι:

- α. η σωστή συνύπαρξη κλίματος, λειτουργίας και κατασκευής
- β. η προσαρμογή και η ενίσχυση της τοπικής βιοποικιλότητας
- γ. Η εναρμονισμένη με το περιβάλλον κλίμακα
- δ. ο σεβασμός και η εναρμόνιση με τα ευαίσθητα οικολογικά συστήματα του πλανήτη μας

Πέρα από την τέρψη των αισθήσεων μας οδηγεί σε μια νέα προσέγγιση: στο να ερευνούμε το γιατί της κάθε επιλογής, τη λογική πίσω από την κάθε της έκφραση.³⁰

29. Τομπάζης. **Οικολογική σκέψη και αρχιτεκτονική**. Αθήνα, 2010. σ.21.

30. ό.π. σ.22.

ΕΙΚ.7: Θέατρο φτιαγμένο από την φυλή των Ίνκα στην περιοχή Μάρας, Περού. (Πηγή: Rudofsky. **Architecture without architects, an introduction to nonpedigreed architecture**).

“[Ο ιστορικός] τονίζοντας πάντοτε τον ρόλο των αρχιτεκτόνων και των χρηματοδοτών τους, έχει επισκιάσει τα ταλέντα και τα επιτεύγματα των ανώνυμων οικοδόμων/ ανθρώπων των οποίων οι ιδέες μερικές φορές αγγίζουν την ουτοπία και των οποίων η αισθητική προσεγγίζει το υπερβατικό. Η ομορφιά αυτής της αρχιτεκτονικής έχει εδώ και καιρό απορριφθεί ως τυχαία, αλλά σήμερα θα έπρεπε να μπορούμε να την αναγνωρίσουμε ως το αποτέλεσμα μιας σπάνιας ευφυΐας στη διαχείριση πρακτικών προβλημάτων.”³¹

Όπως αιτιολογήθηκε παραπάνω, η διάσωση και διάδοση των γνώσεων και πρακτικών που εφάρμοσαν οι ανώνυμοι τεχνίτες είναι υψίστης σημασίας. Η παρούσα ερευνητική θα στηρίξει αυτήν την θέση και αντλώντας έμπνευση από την προσέγγιση της Ίρις Λυκουριώτη, που εντάσσει πτυχές της πολιτικής θεωρίας. Συγκεκριμένα, η συμπερίληψη της αποαποικιοκρατικής πολιτικής, της φεμινιστικής πολιτικής και της πολιτικής της αποανάπτυξης στην διαδικασία της αρχιτεκτονικής σκέψης φωτίζει σκοτεινά σημεία που συχνά ως αρχιτέκτονες αποφεύγουμε να εντάξουμε ή αντιμετωπίζουμε με θεωρητικοποιημένα “εργαλεία” σχεδιάζοντας την

---

31. Rudofsky. *Architecture without architects, an introduction to nonpedigreed architecture*. New York, 1964. σ. 4.

32. Τα εισαγωγικά μπαίνουν για να διευκρινιστεί η ειρωνεία των εργαλείων, αφού είναι μονάχα ύλα και της συνύπαρξης, αφού δεν τροφοδοτεί την από κοινού ύπαρξη.

“συνύπαρξη”,³² χωρίς να προβληματιζόμαστε πρακτικά πως μοιάζει. Το ζήτημα είναι να αρχιτεκτονούμε έχοντας επίγνωση της πραγματικής πραγματικότητας και όχι της πραγματικότητας των ψηφιακών μοντέλων που παράγονται σε γραφεία ψηλά και μακριά από την ζωή για την οποία σχεδιάζουμε.

“Μία εφαρμοσμένη τέχνη δεν επιβιώνει αν μείνει ενεργός ένας τουλάχιστον τεχνίτης/τρια και ένα εργαστήριο. Επιβιώνει μόνον αν συνεχίσει να αναπαράγεται θετικά, μέσα από τη δυναμική μεταβολή και την κοινωνική προσβασιμότητα, ένα μεγάλο μέρος της τεχνογεωγραφίας της.”³³

---

33. Λυκουριώτη. *Τεχνογεωγραφίες, γεωγραφικός χώρος και εφαρμοσμένες τέχνες*. 2024. σ. 12.

Τα πολιτικά αίτια που οδήγησαν στην εγκατάλειψη της υπαίθρου

και εντούτοις την τέχνη της ξερολιθιάς

Η ξερολιθιά είναι ένα τεχνούργημα³⁴ δύσκολο και χρονοβόρο, έτσι με την τεχνική εξέλιξη και εκμηχάνιση των καλλιιεργειών, σε μεγάλο βαθμό εγκαταλείφθηκε. Αυτό συνέβη και λόγω της παρακμής της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας, της μείωσης των εργατικών χεριών προς όφελος του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα αλλά και λόγω της χρήσης νέων μέσων μεταφοράς.

Η ξερολιθιά είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αγροτική ζωή και οικονομία. Τα τελευταία 100 χρόνια μια αλληλουχία νεοφιλελεύθερων πολιτικών αποφάσεων εκτοπίζουν τους ανθρώπους από την υπαίθρο, εκμεταλλεύονται μέχρι σήμερα τον πρωτογενή τομέα και συμβάλλουν στην ολοένα φθίνουσα ενασχόληση των αγροτών με την γη.³⁵

Στις αρχές του 20ού αιώνα, πολλοί αγρότες στην Ελλάδα και στην Κρήτη ήταν άκληροι, ενώ λίγοι διέθεταν μεγάλες εκτάσεις γης. Αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην αλλαγή εξουσίας, σταδιακά από

την Οθωμανική αυτοκρατορία στο Ελληνικό ανεξάρτητο κράτος. Η άνιση κατανομή της γης οδήγησε σε αγροτικές αναταραχές σχετικά με την αναδιανομή της, με αποκορύφωμα την αιματοχυσία που σημειώθηκε στο Κιλελέρ (Θεσσαλία) τον Μάρτιο του 1910.³⁶ Η πίεση που ασκήθηκε στην κυβέρνηση από τις αγροτικές εξεγέρσεις σε συνδυασμό με την ανάγκη στρατολόγησης αγροτών στις ένοπλες δυνάμεις κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οδήγησε στη θέσπιση νόμων υπέρ της αγροτιάς. Έτσι, το 1917 θεσπίστηκαν μεταρρυθμίσεις που προέβλεπαν την αναδιανομή γης σε ακτήμονες οικογένειες. Ωστόσο, η πλήρης εφαρμογή αυτών των μέτρων καθυστέρησε έως την άφιξη 1.500.000 προσφύγων από τη Μικρά Ασία το 1922.

Παρότι η μικρή ιδιοκτησία ενισχύθηκε ή, όπως στην Κρήτη, εδραιώθηκε περαιτέρω, μακροπρόθεσμα οι αγρότες βρέθηκαν υπό την πίεση απρόσωπων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων (τραπεζών), σε αντίθεση με το παρελθόν όπου εξαρτώνταν από ιδιώτες γαιοκτήμονες. Στις αρχές του 20ού αιώνα, περισσότερο από το 83% των παραγωγών στην Ελλάδα ήταν χρεωμένοι.³⁷ Η πίστωση στους αγρότες παρέχονταν (και εξακολουθεί να παρέχεται) από την Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας (ΑΤΕ).³⁸ Όπως και την περίοδο μετά το 1911, τα χρέη δεν προκύπτουν από κακή διαχείριση αλλά επειδή οι αγρότες ενθαρρύνονται να δανειστούν χρήματα για να συνεχίσουν τις δραστηριότητές τους, το 1930 το κράτος υποχρεώθηκε να διαγράψει τα χρέη. Με την ίδια πολιτική εφαρμογή της λογικής του δανεισμού το 1962 σχεδόν όλοι οι αγρότες είχαν χρέη στην ΑΤΕ, ένας λόγος που τα χρέη έγιναν τεράστια ήταν το υψηλό επιτόκιο που επιβλήθηκε από την τράπεζα. Το κράτος υποχρεώθηκε, ξανά, να διαγράψει τα χρέη. Το 1964, η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου ανακοίνωσε μερική μείωση

34. Ο όρος τεχνούργημα (κατ' αντιστοιχία με τα *artifacts* στην αγγλική γλώσσα) υποδηλώνει με ενιαίο τρόπο τις τέχνες (arts) και τις εφαρμοσμένες τέχνες (crafts), τον σχεδιασμό, την εφευρετικότητα, την κοινωνική παραγωγή. Πηγή: Λυκουριώτη. *Τεχνογεωγραφίες, γεωγραφικός χώρος και εφαρμοσμένες τέχνες*. Αθήνα, 2024. σ. 2.

35. Για μια εκτενέστερη ανάλυση της αγροτικής οικονομίας, ειδικά της στάσης των μικρών παραγωγών, κατά τους δύο παγκόσμιους πολέμους: Mouzelis. *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*. UK, 1978.

36. Lazaridis. *Women's Work and Lives in Rural Greece*. London, 2009. σ. 25. Μεγάλα κομμάτια αυτής της παραγράφου έχουν γραφτεί σύμφωνα με το παραπάνω δοκίμιο.

37. ό.π. σ. 53.

38. Η οποία ιδρύθηκε το 1929 και το 2012 πωλήθηκε στην Τράπεζα Πειραιώς και καταργήθηκε, απορροφώντας και ιδιωτικοποιώντας ιδιοκτησίες και υποθηκωμένη αγροτική γη. Πηγή: Λυκουριώτη. *Κοσμοπολίτικες Τεχνογεωγραφίες*. 2023. σ. 120.

του χρέους και το 1967 η δικτατορία Παπαδόπουλου διέγραψε το χρέος, το οποίο ανέρχονταν σε 7 δισεκατομμύρια δραχμές. Αυτή η κρατική παρέμβαση διασφάλισε τη μακροχρόνια ύπαρξη της μικρής οικογενειακής παραγωγής στον πρωτογενή τομέα.

Στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1953-1973) η κρατική πολιτική γίνεται με την μορφή ήπιων παρεμβάσεων (δανεισμός, συμβουλευτική),³⁹ ενώ παράλληλα παρατηρείται αύξηση της αγροτικής παραγωγής με συνέπεια την “αγροτική ανάπτυξη” παρά τις βίαιες μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών και τη συνεπακόλουθη μετανάστευση.⁴⁰ Παράλληλα σε ολόκληρη την εικοσαετία το 40%-50% των ιδιωτικών επενδύσεων κατευθύνεται στον κλάδο των κατασκευών, με τον θεσμό της αντιπαροχής (ν. 3741/29) οικοπέδων με διαμερίσματα να δομεί την Αθήνα με ραγδαίους ρυθμούς και να σηματοδοτεί την έναρξη της μελλοντικής αδιάκοπης αστυφιλίας.

Η μικρή οικογενειακή γεωργία συνέχισε να υφίσταται, διότι, εξυπηρετούσε τα συμφέροντα του αστικού βιομηχανικού καπιταλισμού.⁴¹ Οι λόγοι αυτής της κατάστασης είναι τρεις: πρώτον, η διαθέσιμη προς καλλιέργεια γη είναι περιορισμένη και δεν μπορεί να αναπαραχθεί κατά βούληση, όπως συμβαίνει με άλλα εμπορεύματα. Δεύτερον, ενώ σε όλους τους άλλους τομείς παραγωγής οι πρόσθετες επενδύσεις συμβάλλουν στη μείωση του συνολικού κόστους ανά μονάδα, μόνο στην πρωτογενή παραγωγή η επένδυση κεφαλαίου συναντά το εμπόδιο του σταθερού ή αυξανόμενου κόστους σε σχέση με το επενδυμένο κεφάλαιο. Τρίτον, οι μικροί παραγωγοί αναγκάζονται συνεχώς να εκσυγχρονίζονται και υφίστανται εκμετάλλευση από το ιδιωτικό κεφάλαιο μέσω του μηχανισμού της αγοράς —πληρώνοντας υψηλές τιμές για βιομηχανικά προϊόντα που χρησιμοποιούνται στη

γεωργία, ενώ ταυτόχρονα πωλούν τα αγροτικά τους προϊόντα σε χαμηλές τιμές— προκειμένου να αυξήσουν την παραγωγικότητα τους ώστε να καλύψουν τα έξοδά τους και να αποπληρώσουν τα χρέη τους.⁴²

Αυτό γιγαντώνεται τις τελευταίες δεκαετίες του 1960 και τις αρχές του 1970, όπου η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης ενίσχυσε την εκβιομηχάνιση διατηρώντας τις τιμές των αγροτικών προϊόντων και των πρώτων υλών που χρησιμοποιούνται στη βιομηχανική παραγωγή χαμηλές, ενώ ταυτόχρονα επιτρέποντας την αύξηση των βιομηχανικών τιμών. Ως εκ τούτου, οι αγρότες έπρεπε να δουλεύουν ολοένα και περισσότερο για να μπορέσουν να αποκτήσουν βιομηχανικά προϊόντα και ταυτόχρονα να διασφαλίσουν την αναπαραγωγή του νοικοκυριού τους. Αυτό συνεπάγεται μια μεταφορά εσόδων μέσω της αγοράς από τον αγροτικό τομέα προς τον βιομηχανικό τομέα — η συμπίεση της αγροτικής εργασίας δεν είναι προϊόν της σχέσης μεταξύ πλουσίων και φτωχών αγροτών, αλλά των σχέσεων των παραγωγών με τον αστικό τομέα μέσω της αγοράς. Το 1981 η Ελλάδα εντάσσεται στην τότε ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα), γεγονός που έφερε ποικίλες επιπτώσεις ειδικά στον αγροτικό τομέα, τόσο στην σχέση του με άλλους οικονομικούς τομείς όσο και στο πλαίσιο της αγροτικής οικονομίας και κοινωνίας. Μείωση του προστατευτισμού,⁴³ εισροή ξένων επενδύσεων, υψηλή ρυθμική μεγέθυνση της βιομηχανίας⁴⁴ και παράλληλα έναρξη της πολιτικής των επιδοτήσεων που δημιούργησε επιπλέον προβλήματα μεταξύ αγροτικών περιοχών, προϊόντων και εκμεταλλεύσεων.⁴⁵

42. ό.π. σ.26.

43. Προστατευτισμός είναι οικονομικός όρος της οικονομικής πολιτικής που ασκεί μία χώρα προκειμένου να παράσχει προστασία της εγχώριας παραγωγής αγαθών έναντι ξένου ανταγωνισμού. Τα μέτρα και μέσα που λαμβάνει μία χώρα με αντικείμενο τον προστατευτισμό χαρακτηρίζονται προστατευτικά μέτρα. Πηγή: <https://el.wikipedia.org/wiki/Προστατευτισμός>

44. Καραμάνος. *Το αγροτικό πρόβλημα της Ελλάδας*. Αθήνα, 1998. σ.17.

45. Καμπέρης. *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες*. Αθήνα, 2013. σ.42.

39. Δημόπουλος. *Χαρτογράφηση των μεταβολών του αγροτικού τοπίου στη Λήμνο*. Λέσβος, 2002. σ.18.

40. Καμπέρης. *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες*. Αθήνα, 2013. σ.41.

41. Lazaridis. *Women's Work and Lives in Rural Greece*. London, 2009. σ.26.

Η επέκταση του αστικού καταναλωτικού προτύπου στην ύπαιθρο παράλληλα με την λιτότητα της μετεμφυλιακής περιόδου, έκαναν επιτακτική την ανάγκη αύξησης του γεωργικού εισοδήματος, κρατώντας παράλληλα χαμηλές τις τιμές των προϊόντων που οδήγησε στην απορρόφηση πόρων εις βάρος της διαρθρωτικής πολιτικής⁴⁶ και στην κατασπατάληση τους σε αλλότρια έργα και προγράμματα, ακίνητη περιουσία και καταναλωτικά αγαθά. Αυτή η αγροτική πολιτική των κρατών-μελών της τότε ΕΟΚ διέπεται από την ΚΑΠ (Κοινή Αγροτική Πολιτική), στην οποία διατίθεται κάθε χρόνο τεράστιο κονδύλι από τους φορολογούμενους, με στόχο τον εκσυγχρονισμό της ευρωπαϊκής γεωργίας και την στήριξη του εισοδήματος των γεωργών. Στην πραγματικότητα αυτό που συνέβη είναι ότι “άδειασαν τα ταμεία της ΕΕ (Ευρωπαϊκής ένωσης) και γέμισαν οι αποθήκες της με πλεόνασμα που δεν ήταν δυνατό να απορροφήσει η αγορά.”⁴⁷

Από την δεκαετία του 1990 επιταχύνεται η συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού λόγω του προαναφερόμενου μοντέλου εντατικοποίησης της γεωργίας και των πολιτικών απορρύθμισης της αγροτικής πολιτικής σε εθνικό και κοινοτικό επίπεδο.⁴⁸ Συμπερασματικά η ΚΑΠ όχι μόνο δεν κατάφερε να συγκρατήσει την αγροτική έξοδο του πληθυσμού στις πόλεις, που αποτελούσε προγραμματικό στόχο της, αλλά τις ώθησε στην αστικοποίηση.⁴⁹

46. Η Διαρθρωτική πολιτική (ή Πολιτική Αγροτικής Ανάπτυξης) έχει ως στόχο: i. την αύξηση του ακαθαρίστου κέρδους μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής ή/και αύξηση της τιμής του προϊόντος. ii. την αύξηση της αμοιβής της εργασίας μέσω της αύξησης του κόστους ευκαιρίας της εργασίας ή/και την μείωση του οριακού κόστους της εργασίας. Πηγή: <https://oeclass.aua.gr/e/class/modules/document/file.php/AOA125/6.%20Κοινή%20Διαρθρωτική%20Πολιτική.pdf>

47. Greenpeace. *Πράσινες πεδιάδες με σκοτεινό μέλλον, μια κριτική στην αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής ένωσης*. Αθήνα, 1997. σ. 12.

48. Τόλιος. *Περιβάλλον και αγροτική πολιτική σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα, 2009. σ. 184.

49. ό.π. σ. 184.

Πρόσθετα, κατάφερε η εξασφάλιση πρώτων υλών, η τεχνογνωσία, οι διάφορες υπηρεσίες, η χρηματοδότηση, η επεξεργασία και η διακίνηση προϊόντων να διεκπεριώνονται από εξωτερικές επιχειρήσεις που δεν ανήκουν ούτε στον γεωργικό τομέα,⁵⁰ ούτε στον τόπο παραγωγής τους. Στην προσπάθεια αντιμετώπισης των προβλημάτων γίνεται η πρώτη μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, που κύριοι στόχοι της είναι: ο περιορισμός της γεωργικής παραγωγής μέσω της μείωσης των επιδοτήσεων και η αποζημίωση των θιγόμενων με ένα σύστημα άμεσων πληρωμών, βασισμένων στην καλλιεργούμενη έκταση και συνειπώς αποσυνδεδεμένων με τον όγκο του παραγόμενου προϊόντος.⁵¹ Ξεκινάει έτσι μια περίοδος ενίσχυσης μεγάλων γαιοκτημόνων και εξουδετέρωσης μικρών και μεσαίων αγροτών, που καταφεύγουν στην πολυαπασχόληση και σε συμπληρωματικές μορφές εξω-γεωργικής απασχόλησης, ενισχύοντας τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα—ιδίως σε ορεινές, νησιωτικές και τουριστικές περιοχές—αφού πλέον στον πρωτογενή δεν μπορούν να επιβιώσουν.⁵²

Το 1992 υπογράφεται η Συνθήκη της Μάαστριχτ⁵³ όπου εισάγεται για πρώτη φορά η έννοια της “βιώσιμης ανάπτυξης” σηματοδοτώντας μια νέα μέριμνα για το περιβάλλον. Γεγονός που ενσωματώνει την ανανεωμένη αντίληψη της υπαίθρου, παράγοντας μετέπειτα νέους όρους-κλειδιά όπως “τοπίο”, “πολυλειτουργικότητα”, “ποιότητα”, “ασφάλεια”, “ευημερία των ζώων”, που μας απασχολούν μέχρι σήμερα. Αυτή η καινοτομία επιτάχυνε και εξειδίκευσε την μετάβαση από

50. Greenpeace. *Πράσινες πεδιάδες με σκοτεινό μέλλον, μια κριτική στην αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής ένωσης*. Αθήνα, 1997. σ. 13.

51. Καμπέρης. *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες*. Αθήνα, 2013. σ. 42.

52. ό.π. σ. 43.

53. Επίσημα γνωστή ως Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, θεωρείται η σημαντικότερη και ιστορικότερη συνθήκη της Ευρωπαϊκής ηπείρου και η δεύτερη ομοίως σε παγκόσμια κλίμακα μετά εκείνης της ίδρυσης του ΟΗΕ. Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/Συνθήκη_του_Μάαστριχτ

την “αγροτική κοινωνία” στην “κοινωνία της υπαίθρου”, ανοίγοντας ταυτόχρονα νέους ορίζοντες πάνω στις δυνατότητες της αγροτικής ανάπτυξης.⁵⁴ Παράλληλα, υπογράφεται η Μεταρρύθμιση McSharry, που αφορά μόνο την ΚΑΠ, η οποία εισήγαγε τη μετάβαση από τη στήριξη των αγροτικών τιμών στη στήριξη του αγροτικού εισοδήματος μέσω άμεσων ενισχύσεων. Στόχος της ήταν ο περιορισμός της υπερπαραγωγής, η μείωση του δημοσιονομικού κόστους και η προσαρμογή της ευρωπαϊκής γεωργίας στις συνθήκες της αγοράς και στις διεθνείς εμπορικές συμφωνίες. Ωστόσο, η εφαρμογή της ανέδειξε σημαντικά προβλήματα, όπως η άνιση κατανομή των ενισχύσεων υπέρ των μεγαλύτερων εκμεταλλεύσεων, η αυξημένη εξάρτηση των αγροτών από επιδοτήσεις και οι κοινωνικές πιέσεις σε μικρές και ορεινές αγροτικές περιοχές. Σε πολιτικό επίπεδο, η μεταρρύθμιση επέτρεψε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα να περιορίσει τις εσωτερικές αντιφάσεις της ΚΑΠ, να ενισχύσει τη διαπραγματευτική της θέση στο διεθνές εμπόριο και να διατηρήσει τη συνοχή της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής σε μια περίοδο γενικότερων θεσμικών μετασχηματισμών.

Το 2003 ανανεώνεται ξανά η ΚΑΠ με αποτέλεσμα την περαιτέρω συρρίκνωση των αγροτικών νοικοκυριών, τη μείωση του όγκου της παραγωγής και αντίστοιχα του αγροτικού εισοδήματός. Υπάρχει μια σαφής τάση συγκέντρωσης της γης, των γεωργικών μηχανημάτων και των απασχολούμενων προς τα μεγάλα νοικοκυριά.⁵⁵ Παράλληλα, η ποιότητα των τροφίμων γίνεται κύριος προβληματισμός. Με την κατάργηση των διασυννοριακών εμποδίων στη διακίνηση προϊόντων, με τις ανεξέλεγκτες εισαγωγές από “τρίτες χώρες” και την απορρύθμιση των εθνικών μηχανισμών ελέγχου, αυξάνουν τη δυνατότητα

νοθείας και ύπαρξης παραπλανητικών ετικετών με κύριο στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Με μοναδικούς κερδοσμένους τους ενδιάμεσους (χονδρέμποροι, αλυσίδες σούπερ μάρκετ, βιομηχανίες επεξεργασίας προϊόντων, πολυεθνικές τροφίμων κ.α.) οι παραγωγί και οι καταναλωτές αντιμετωπίζουν συνεχώς μειωμένο εισόδημα και αυξημένες τιμές στα προϊόντα. Κατά την διάρκεια όλων αυτών το περιβαλλοντικό κόστος κάθε χρόνο γιγαντώνεται και οι συνέπειες του οξύνουν.⁵⁶

Το ιδιωτικό κεφάλαιο έχει πλέον διεισδύσει ολοκληρωτικά με πολλές επιτελικές δραστηριότητες του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης να έχουν περάσει βαθμιαία από το 1990 μέχρι σήμερα σε διάφορα ΝΠΙΔ (Νομικά Πρόσωπα Ιδιωτικού Δικαίου) και το ίδιο να μην είναι σε θέση να προσφέρει ούτε συμβουλευτικές υπηρεσίες, ούτε να κάνει αποτελεσματικό έλεγχο στην διαχείριση των κοινοτικών κονδυλίων, ούτε να αξιοποιήσει το πλαίσιο της νέας ΚΑΠ.⁵⁷

Αποτέλεσμα των παραπάνω και πολλών άλλων, είναι η χρόνια εγκατάλειψη των παραδοσιακών μεθόδων καλλιέργειας, με παράλληλη έμφαση στην εντατική καλλιέργεια και την μονοκαλλιέργεια, η εγκατάλειψη της υπαίθρου και η επανάχρηση της ως τουριστικός προορισμός. Η υπερεκμετάλλευση των υδάτινων πόρων μέσω γεωτρήσεων, η μη ανάπαυση των καλλιεργημένων εκτάσεων, το συνεχές όργωμα, η εναλλασσόμενες καλλιέργειες σύμφωνα με τις επιδοτήσεις, η χρήση φυτοφαρμάκων και λιπασμάτων που μολύνουν τη γη και την τροφή οδηγούν συνεχώς στην ερημοποίηση⁵⁸ και επακόλουθα αχρήστευση της γης.

54. Καμπέρης. *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες*. Αθήνα, 2013. σ. 43.

55. Τόλιος. *Περιβάλλον και αγροτική πολιτική σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα, 2009. σ. 208.

56. Για μια λεπτομερή περιγραφή, μεταξύ άλλων: Greenpeace. *Πράσινες πεδιάδες με σκοτεινό μέλλον, μια κριτική στην αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. Αθήνα, 1997.

57. Τόλιος. *Περιβάλλον και αγροτική πολιτική σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα, 2009. σ. 199.

58. Η ερημοποίηση ή απερίμωση συνεπάγεται την απώλεια της παραγωγικότητας των εδαφικών πόρων και την εξάντληση και ποιοτική υποβάθμιση των υδατικών πόρων. Συνέπειες της είναι η ελαχιστοποίηση του οικονομικού και περιβαλλοντικού ρόλου της χλωρίδας και της πανίδας. Οι κάτοικοι των περιοχών που πλήττονται υφίστανται σοβαρή μείωση του εισοδήματός τους. Ακόμη, επηρεάζεται η ποιότητα ζωής σε ευρύτερους χώρους. Πηγή: Εθνική Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Απερίμωσης. *Ελληνικό προσχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της απερίμωσης*. Αθήνα, 2000.

Σήμερα δεν έχουν αλλάξει πολύ τα πράγματα, με την ΚΓΠ (Κοινή Γεωργική Πολιτική) να μοιράζει τις υψηλές αγροτικές επιδοτήσεις σε εταιρείες της αγροτοβιομηχανίας, μεγάλες γεωργικές ή κτηνοτροφικές μονάδες αλλά και κρατικούς φορείς.⁵⁹ Πανευρωπαϊκά ευνοούνται πολυεθνικές εταιρείες τροφίμων, μεγάλες χημικές εταιρείες, η εκκλησία και πλούσιοι αγρότες από τα δις των χρημάτων που μαζεύονται από την ετήσια φορολογία.⁶⁰ Μια επίκαιρη απόδειξη της διαφθοράς στην αγροτική πολιτική είναι ακριβώς το σκάνδαλο του ΟΠΕΚΕΠΕ (Οργανισμός Πληρωμών και Ελέγχου Κοινοτικών Ενισχύσεων Προσανατολισμού και Εγγυήσεων), με εκατομμύρια ευρώ να μοιράζονται σε συγκεκριμένους ανθρώπους.

Κατά συνέπεια, η ύπαιθρος αδειάζει από ανθρώπους με μια οργανωμένη καθημερινότητα και μεταλλάσσεται σε τόπους εποχιακής αναψυχής και εξερεύνησης. Ιδιαίτερα οι δυσπρόσιτες περιοχές όπου η διάνοιξη δρόμων και η ασφαλιτοποίηση τους δεν πραγματοποιείται εγκαταλείπονται εξ' ολοκλήρου. Μαζί με την καθημερινότητα, τις ανθρώπινες σχέσεις, τις συνήθειες και το μεράκι του κάθε τόπου, χάνεται και το δίκτυο σύνδεσης μεταξύ τους. Χάνονται τα μονοπάτια που ένωναν όλα τα χωριά, τους οικισμούς με τα χωράφια και τα βοσκοτόπια, τα χωριά με τις βρύσες και τα πηγάδια που ξεδιψούσαν ζώα και άνθρωποι, τα μονοπάτια που ένωναν την ύπαιθρο με την πόλη. Αυτά τα περάσματα ήταν σε καθημερινή χρήση, πολλά ήταν στρωμένα με καλντερίμια, είχαν σκάλες και διαμορφωμένα σημεία για ξεκούραση. Χωρίς την ανάγκη χρήσης και συντήρησης, αυτά τα δίκτυα επικοινωνίας έχουν χαθεί και τα χωριά μοιάζουν όλο και περισσότερο σαν ξέφωτα μέσα στην άγρια και αφιλόξενη φύση. Παράλληλα, το χάσμα μεταξύ ανθρώπου και φύσης μεγαλώνει.

59. Επίσης, ο τωρινός πρωθυπουργός απολαμβάνει ετήσια αγροτική επιδότηση η οποία στα έτη 2014-2021 έφτασαν τα 30.000 ευρώ. Πηγή: <https://www.reportersunited.gr/10152/farm-subsidies/?unapproved=63435&moderation-hash=796759d1279ff19d433956e5522a856a#comment-63435>

60. ό.π.

Οι ξερολιθικές κατασκευές, επίσης, στέκουν με την απειλή της κατάρρευσης, μιας και εγκαταλείφθηκε και η συντήρησή τους. Αυτό, οδηγεί όχι μόνο στην εξαφάνιση ενός σημαντικού μέρους της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και των μυστικών της τέχνης αυτής, αλλά και στην αλλοίωση του τοπίου και σε μία σειρά φυσικών απωλειών όπως είναι η διάβρωση του εδάφους και η εξαφάνιση ενός βιότοπου μεγάλης αξίας. Όπως κάθε υλική κατασκευή, η ξερολιθική είναι προϊόν κοινωνικών πρακτικών που συνδέουν τις εκτάσεις γης με τις τεχνικές και την τέχνη.

ΕΙΚ.8: *Women working on stone and wood structures*. Navarre, 13th century Spain. Miniature from Christine de Pisan's *The Book of the City of Ladies*, 1405. (Πηγή: *Women in Construction: An Early Historical Perspective*).

Όταν αντικαθίστανται οι ξερολιθικές από νεότερα μέσα (περίφραξη, μπετόν κ.α.) γίνεται και η αντικατάσταση γνώσεων (τεχνασμάτων), που οδηγεί αναπόφευκτα στην απώλεια ολόκληρων γνωσιακών παραδειγμάτων (epistemicide),⁶¹ τα οποία τεχνάσματα επέτρεπαν στις κοινότητες **“να αυτοσχεδιάζουν και να κατασκευάζουν υλικούς κόσμους σε συνθήκες περιορισμένων πόρων και σχετικής αυτάρκειας”**.⁶²

61. Ορισμός από το πεδίο της Επιστημολογίας του Νότου, θεωρία του Boaventura de Sousa Santos, αποδίδεται στα ελληνικά ως “γνωσιοκτονία”. Πηγή: Λυκουριώτη. *Κοσμοπολίτικες Τεχνογεωγραφίες*. 2023. σ. 110.

62. ό.π. σ.110.

“Η μονοδιάστατη στροφή στην τουριστική οικονομία αυξάνει την επισφάλεια σε πολλούς τομείς που μετασχηματίζονται για να ενταχθούν στον τουριστικό κύκλο εργασιών[...]. Επιπλέον, τέτοιοι μετασχηματισμοί είναι μη αναστρέψιμοι όταν οι άνθρωποι που έχουν τις γνώσεις εκτοπίζονται από τις ασχολίες τους.”⁶³

Στην παρούσα εργασία, η αναβίωση της τεχνικής της ξερολιθιάς δεν προτείνεται ως μια τουριστική δραστηριότητα ή ως μέσο να πληθύνει ένα είδος (εναλλακτικού;) τουρισμού. Αντίθετα, με πνεύμα αναβίωσης προτείνει την εκ νέου εκμάθηση αυτής της τέχνης για να γίνει ξανά άρρηκτο κομμάτι μιας καθημερινότητας, που θα αποτελεί μέσο, ώστε να αναβιώσει παράλληλα μια εκ νέου αγροτική οικονομία, η οποία μαθαίνοντας από τις εγγενώς οικολογικές πρακτικές των παραδοσιακών κοινοτήτων του μέχρι πρόσφατου παρελθόντος, θα αξιοποιήσει τα νέα εργαλεία στον πρωτογενή τομέα.

Όπως σχολιάζουν συχνά άνθρωποι που κατάγονται από μέρη που αυξάνεται ραγδαία η τουριστικοποίηση τους, το ζήτημα δεν είναι να πάψει κάθε είδους μετακίνηση για λόγους αναψυχής και τέρψης, αλλά να γίνει ο τουρίστας ξανά περιηγητής. Δηλαδή, να ενδιαφέρεται για τον τόπο που επισκέπτεται και να αναζητά τις μοναδικές συνθήκες που του προσφέρονται εκεί.

Ποιό το νόημα να είσαι στη Σίφνο ή στο Αλμπερομπέλο όταν η μόνιμη συνθήκη είναι πείνα, αυτοκίνητο και κατανάλωση;

---

63. Λυκουριώτη. *Τεχνογεωγραφίες, γεωγραφικός χώρος και εφαρμοσμένες τέχνες*. Αθήνα, 2024. σ. 12.

Η συντήρηση τους παλαιότερα

Παλαιότερα, η συντήρηση των ξερολιθικών κατασκευών ήταν μια δουλειά ρουτίνας, που αναλάμβαναν οι αγρότες τους κενούς από αγροτική εργασία μήνες για να επισκευάσουν αυτά τα έργα, που ήταν τα όρια των αγρών τους και προστάτευαν την καλλιεργήσιμη γη των κεκλιμένων εδαφών από τη διάβρωση.⁶⁴

Αποτελούσε κοινοτική εργασία στην οποία συμμετείχαν σύσσωμοι οι κάτοικοι και μια τεχνική που μεταδίδονταν με την πράξη από γενιά σε γενιά, ολόκληρες χιλιετίες. Αυτού του είδους η κοινοτική εργασία που έχει σαν αποτέλεσμα δομημένο χώρο, μπορεί να οριστεί και ως κοινοτική αρχιτεκτονική. Σύμφωνα με τον Πιέτρο Μπελούςκι⁶⁵ η κοινοτική αρχιτεκτονική είναι:

---

64. Αρχιτεκτονικές ματιές. *οι τοίχοι από ξερολιθιά, ένα στοιχείο της πολιτιστικής μας κληρονομιάς*. 2011. σ. 2.

65. Ιταλός αρχιτέκτονας, πρωτοπόρος του μοντέρνου κινήματος της Αμερικής και γνωστός για τη χρήση εγχώριων υλικών όπως ξύλο για κατοικίες και αλουμίνιο για συγκροτήματα γραφείων. Πηγή: <https://www.britannica.com/biography/Pietro-Belluschi>

“Μια κοινοτική τέχνη, που δεν παράγεται από μερικούς διανοούμενους ή ειδικούς, αλλά από την αυθόρμητη και συνεχιζόμενη δραστηριότητα ενός ολόκληρου λαού με κοινή κληρονομιά, που ενεργεί υπό μια κοινότητα εμπειρίας.”⁶⁶

Κλείνοντας, μια σημαντική αναφορά για τον τόπο:

“Η μεσογειακή φύση, μέσα στην οποία ζούμε, ήταν πάντα ιδιαίτερα σκληρή με τους ανθρώπους. Στη μακρά διάρκεια των αιώνων, κοινότητες ανθρώπων σμίλεψαν τις πλαγιές ανεβαίνοντας προς τις κορυφές, καθώς ξελάκκωναν και ξεπέτριζαν, κατασκευάζοντας στενόμακρα χωράφια (ταύλες, λουριά) που τα στήριζαν με πεζούλες (βαστάδια), πίσω από τις οποίες μάζευαν τη γόνιμη γη και παγίδευαν τη ροή της βροχής.

ΕΙΚ.9: Τάσος (Αλεβίζος Αναστάσιος), *βροχή στον κάμπο*, 1953.

66. Rudofsky. *Architecture without architects, an introduction to nonpedigreed architecture*. New York, 1964. σ. 3.

67. Βερνίκος, Δασκαλοπούλου. *Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινόμησεις*. Αθήνα, 2012. σ. 41.

Ανάλογες είναι και οι διαμορφώσεις που γίνονται στα μικρά οροπέδια, στις καρστικές πολιάνες και στους κάμπους: οι άνθρωποι ξεπέτριζαν, ισοπέδωναν, επιχωμάτωναν, περιτοίχιζαν, χώριζαν τη γη σε κλήρους, παροχέτευαν τα νερά και κατασκεύαζαν καταλύματα και αποθηκευτικούς χώρους. Σε μεγάλες γεωγραφικές ζώνες του πλανήτη μας, χάρις στο ξερολιθικό αυτό «εργαλείο», μπόρεσε η γεωργία να αναπτυχθεί και να τιθασευτούν τα ρέματα και τα ξεροπόταμα, που στον τόπο μας είχαν σχεδόν όλα προστατευτικά ξερολιθικά τοιχώματα.”⁶⁷

Η τέχνη της πέτρας ορισμός της ξερολιθιάς

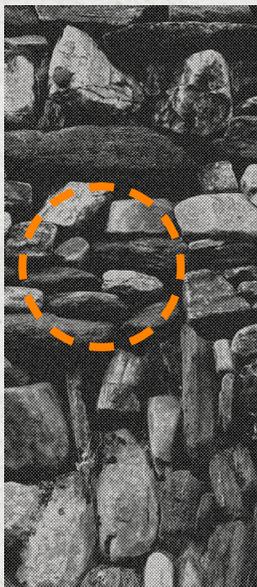
Η αλλιώς η “τέχνη της ξερολιθιάς”, είναι ένα εργαλείο διαχείρισης του χώρου που εφαρμόζει ο άνθρωπος από αρχαιοτάτων χρόνων.⁶⁸

Πρόκειται για την κατασκευή κτισμάτων με πέτρα χωρίς κανένα συνδετικό υλικό (εν ξηρώ).⁶⁹

Πέτρες σε ακανόνιστη πλέξη συγκρατούνται μεταξύ τους χάρη στην τριβή που αναπτύσσεται ανάμεσα στις αδρές επιφάνειές τους.⁷⁰

ΕΙΚ. 10: Λεπτομέρεια ξερολιθικού τοίχου διπλής ύψους στο ρέμα Χώνη Σίφνος, προσωπικό αρχείο, 2025.

Φαίνεται η τεχνική της κάθετης πλέξης, ώστε να μην “σκάβει” το νερό τον τοίχο.

ΕΙΚ. 11: Αναβαθμιζόμενο τοπίο στην ανατολική μεριά του νησιού της Σίφνου, προσωπικό αρχείο, 2025.

Όπως συμβαίνει με όλα τα ανθρώπινα έργα, οι ξερολιθικές κατασκευές δημιουργούν έννοιες, σύμβολα και σημασίες, που με τη σειρά τους μετατρέπουν τους χώρους σε τοπία.^{71,72}

“Το τοπίο δεν είναι μόνο αυτό που αντικρίζουμε, αλλά και η αντίληψη που έχουμε για αυτό σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Είναι ο χώρος που μας περιβάλλει και μας συνδέει με το παρελθόν. Είναι μία αμφίδρομη σχέση που αποτελεί δομικό συστατικό ενός μεγαλύτερου συνόλου.”⁷³

70. Τριαματάκη. *Εν ελαχίστω τόπω, ελάχιστη επέμβαση – αναφορά στην ύπαιθρο των Κυκλάδων*. Κρήτη, 2021. σ. 22.

71. ΚΠΕ Ανωγειών. *Επίσκεψη στο σπίτι του βοσκού*. Ανώγεια, 2009. σ. 5.

72. Το συμβούλιο της Ευρώπης, στην ευρωπαϊκή σύμβαση για το τοπίο (ή αλλιώς η σύμβαση της Φλωρεντίας) ορίζει το τοπίο ως: μια περιοχή, όπως την αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι, ο χαρακτήρας της οποίας είναι το αποτέλεσμα της δράσης και αντίδρασης των φυσικών και/ή των πολιτιστικών (δηλαδή των ανθρώπινων) παραγόντων. Πηγή: *Explanatory Report to the European Landscape Convention*. Florence, 2000.

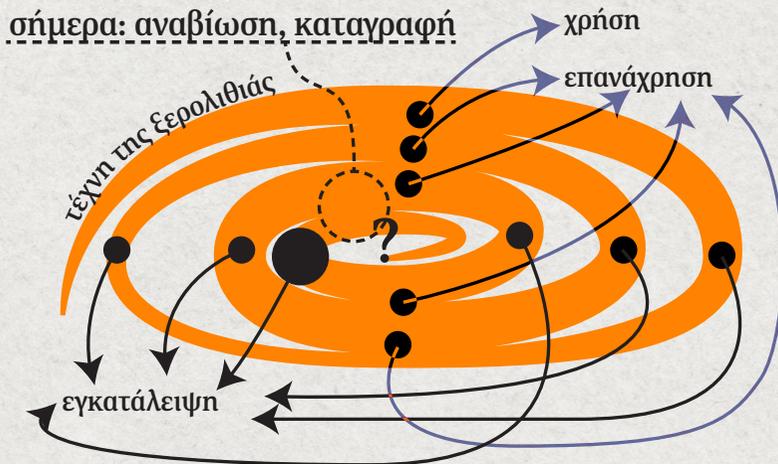
73. Βλαμύ. *Πολιτιστικά τοπία και πολιτιστικές οικοσυστημικές υπηρεσίες στις προστατευόμενες περιοχές του δικτύου Natura 2000 της Ελλάδας*. Αργίτιο, 2020. σ. 13.

68. Εγχειρίδιο ξερολιθικών κατασκευών. *τοιχοι*. επιμέλεια: Παγκρατίου. Ιωάννινα, 2009. σ. 6.

69. *Εγγραφή της τέχνης της ξερολιθιάς στο Εθνικό Ευρετήριο άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Αθήνα, 2015. σ. 6.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο στη σημερινή Ευρώπη τα τοπία θεωρούνται πολιτισμική κληρονομιά.⁷⁴ Είναι διαπιστωμένο ότι οι “ξερές λιθιές” χρησιμοποιήθηκαν, εγκαταλείφθηκαν και επαναχρησιμοποιήθηκαν πολλές φορές μέσα στους κύκλους της ιστορίας.

Σήμερα, βρισκόμαστε μετά από έναν κύκλο εγκατάλειψης και προσπαθούμε να αναβιώσουμε την τεχνική, καταγράφοντας την παράλληλα για να μη χαθεί στη λήθη. Μια τέτοια καταγραφή θα αποτελέσει και αυτή η εργασία.

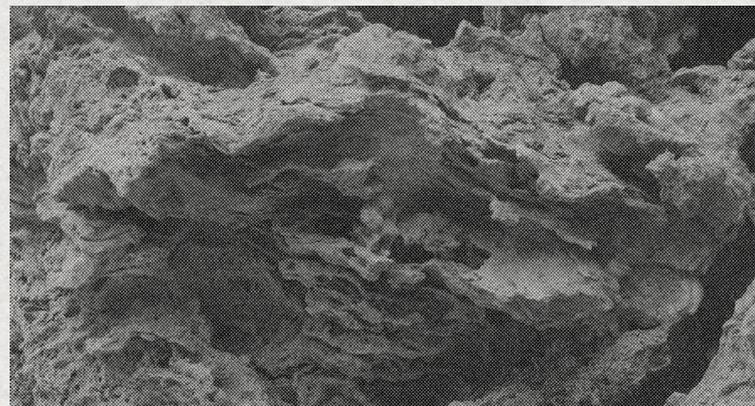
ΕΙΚ. 12: Διάγραμμα του κύκλου χρήσης - εγκατάλειψης της τέχνης της ξερολιθιάς.

Η αναγνώριση των ξερολιθικών τοπίων ως κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς και η ανάδειξη των παραδοσιακών τεχνών εν γένει αποτελεί κοινωνικό αίτημα και κοινωνικό αγαθό, το οποίο ενισχύει τις σχέσεις που υπάρχουν αλλά και δημιουργούνται με τον εκάστοτε τόπο.

74. Βερνίκος, Δασκαλοπούλου. **Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινομήσεις**. Αθήνα, 2012, σ. 41.

Η πέτρα

Η πέτρα είναι το υλικό το οποίο δημιουργείται από γεωλογικές διαδικασίες και προέρχεται από πετρώματα. Πέτρωμα είναι ένα άθροισμα ενός ή περισσότερων ορυκτών που δεν έχει αυστηρά καθορισμένη χημική σύνθεση αλλά έχει συγκεκριμένες φυσικές ιδιότητες.⁷⁵ Είναι το πρώτο υλικό που χρησιμοποίησε τεχνολογικά ο άνθρωπος για την κατασκευή εργαλείων στην παλαιολιθική εποχή και νεολιθική εποχή.⁷⁶

ΕΙΚ. 13: Πέτρωμα στον Άγιο Νικόλαο, προσωπικό αρχείο, 2023.

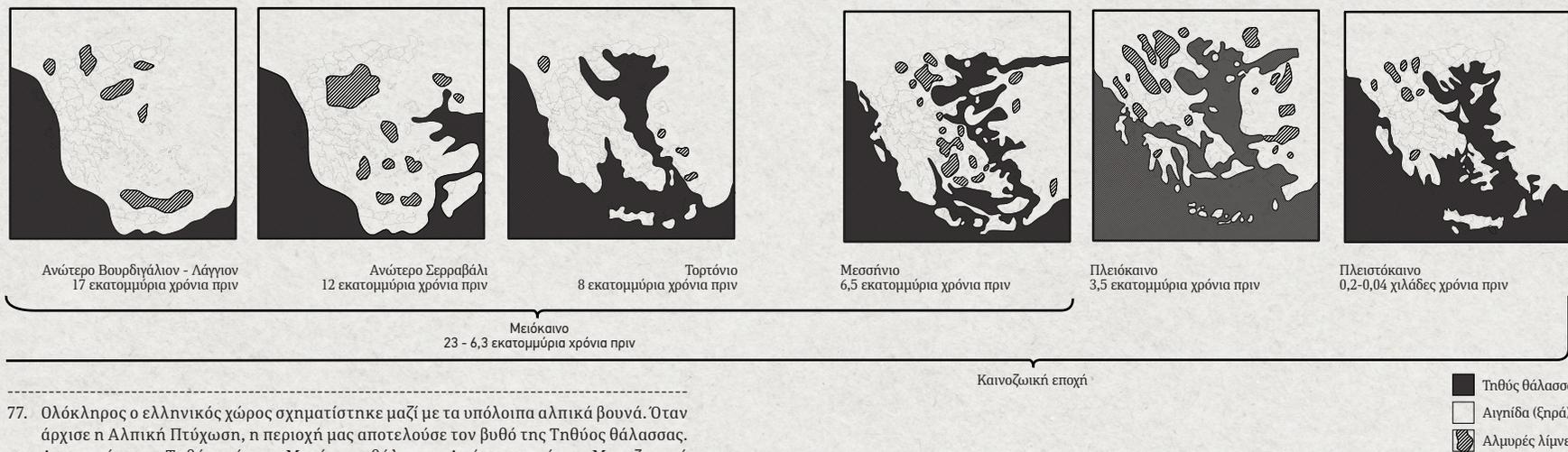
75. <https://eclass.aegean.gr/modules/document/file.php/GEO340/02%20ΦΥΣΙΚΗ%20ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ%20ΟΡΥΚΤΑ%20και%20ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ%2010-2019.pdf>

76. <https://el.wikipedia.org/wiki/Πέτρωμα>

Για να μιλήσουμε για την πέτρα θα πρέπει να δανειστούμε κάποια στοιχεία από την επιστήμη της γεωλογίας.

Η ιστορία ξεκινάει πριν 200 εκατομμύρια χρόνια, όταν η Κρήτη ήταν ακόμα βυθισμένη στην θάλασσα της Τηθύος,⁷⁷ μετά από πολλά άλλα γεωλογικά φαινόμενα, στις αρχές της μειόκαινου εποχής, το βορειοανατολικό άκρο της Αφρικής άρχισε να συγκρούεται με την Ασιατική Ήπειρο.

Μετά από άλλα 5 εκατομμύρια χρόνια η Αραβική Χερσόνησος είχε ενωθεί πλέον οριστικά με την Ασία, με αποτέλεσμα η Τήθυς (ή ότι είχε απομείνει) να σταματήσει να επικοινωνεί με τον Ινδικό ωκεανό, δημιουργώντας την Μεσόγειο, περιβαλλόμενη από τις τρεις ηπείρους.

77. Ολόκληρος ο ελληνικός χώρος σχηματίστηκε μαζί με τα υπόλοιπα αλπικά βουνά. Όταν άρχισε η Αλπική Πτύχωση, η περιοχή μας αποτελούσε τον βυθό της Τηθύος θάλασσας. Απομεινάρια της Τηθύος είναι η Μεσόγειος θάλασσα. Από την αρχή του Μεσοζωικού Αιώνα μέχρι το τέλος του ο βυθός της Τηθύος γέμιζε με ιζήματα από τη διάβρωση-αποσάθρωση μακρινών ορεινών όγκων ή με όστρακα θαλάσσιων ζώων και κελύφη μικρο-οργανισμών. Τα όστρακα αυτά τα βρίσκουμε συχνά μέσα στα ιζηματογενή πετρώματα ως απολιθώματα. Με την Αλπική Ορογένεση τα ιζήματα της Τηθύος πτυχώθηκαν και ανυψώθηκαν, δημιουργώντας τα βουνά γύρω από τη Μεσόγειο, μεταξύ αυτών και την Πίνδο. Η ορογένεση ξεκίνησε από τον χώρο της ανατολικής Ελλάδας, "μεταναστεύοντας" στο πέρασμα εκατομμυρίων ετών προς τα δυτικά.

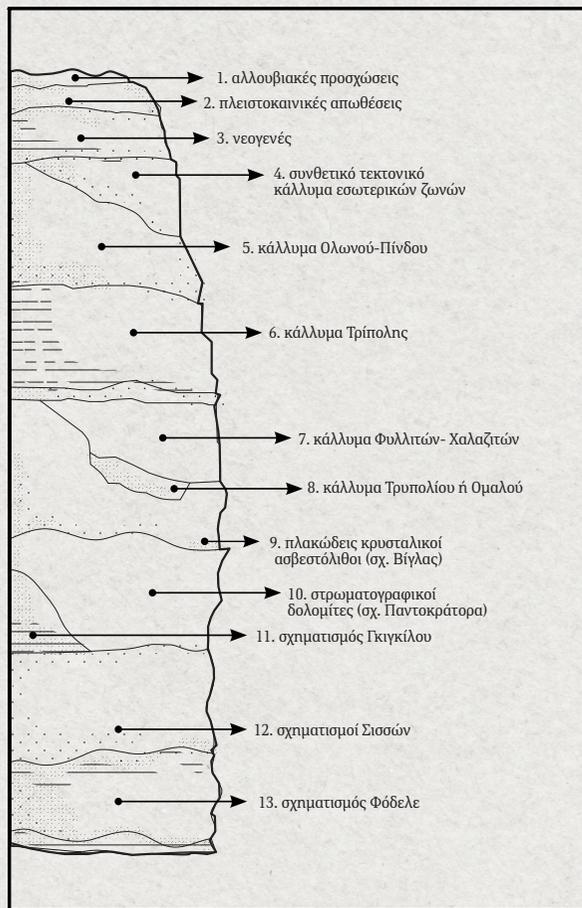
Την ίδια εποχή η Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου είχαν αναδυθεί πλήρως σχηματίζοντας με την Ελληνική χερσόνησο και τη Μικρά Ασία μια ενιαία χερσαία έκταση, την Αιγίδα.⁷⁸ Μια μεγάλη λίμνη εκτεινόταν στο σημερινό Βόρειο Αιγαίο και άλλη μια ανάμεσα από την ενιαία χερσαία μάζα των Κυκλάδων και στην τωρινή θέση της Κρήτης.⁷⁹

Από τότε η Μεσόγειος έχει γεμίσει και ξανά αδειάσει άπειρες φορές. Η πιο πρόσφατη περίοδος, στα τέλη της μειόκαινου εποχής, ο πορθμός του Γιβραλτάρ άνοιξε και η θαλάσσια ζώνη του Ατλαντικού γέμισε ξανά τη Μεσόγειο.

78. Η Αιγίδα (γνωστή και σαν Αιγαιίδα) ήταν η ενιαία ξηρά, που κάλυπτε το Αιγαίο πέλαγος και μεγάλο μέρος της τωρινής ηπειρωτικής Ελλάδας, περίπου πριν 2.000.000 χρόνια. Πηγή: [https://el.wikipedia.org/wiki/Αιγίδα_\(προϊστορία\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Αιγίδα_(προϊστορία))

79. Τσαντίλης, *Κρήτη, μια Ήπειρος σ' ένα νησί*. Ηράκλειο, 2014. σ. 32.

Η Κρήτη, χαρακτηρίζεται από πολύπλοκη γεωλογική δομή με πληθώρα γεωλογικών στρωμάτων, πτυχώσεων και ρηγμάτων.

ΕΙΚ.15: Σχηματική απεικόνιση στρωματογραφικής στήλης της Κρήτης. (Τροποποιημένο σχήμα, ΠΓΜΕ, 2009).

“[...] από τους γκρίζους ασβεστόλιθους στις γυμνές κορυφές των βουνών, τους κατακόρυφους γκρεμούς, τα στενά και βαθιά φαράγγια και τις απόκρημνες ακτές ως τους αστραφτερούς πράσινους σχιστόλιθους και τους ωχρούς φυλλίτες..”⁸⁰

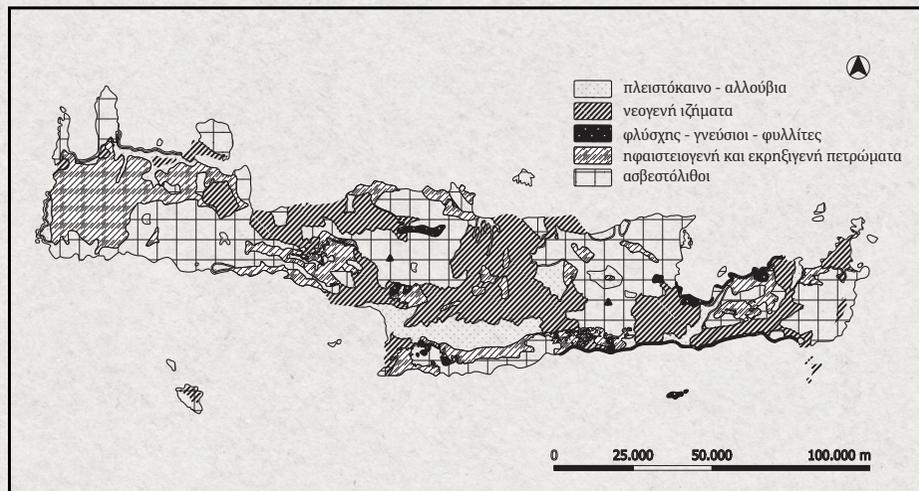
Είναι από τα γεωμορφολογικά έντονα μέρη: Όλες οι γεωλογικές ανακατατάξεις επηρέασαν τα πετρώματα της Κρήτης, με κυριότερη την περίοδο ύπαρξης μέσα στη θάλασσα της Τυθής. Όταν ξεκίνησε να συρρικνώνεται η θάλασσα λόγω της δράσης τεκτονικών δυνάμεων, τα πετρώματα μετακινήθηκαν με τη βοήθεια ρηγμάτων και σκέπασαν η μια την άλλη, δημιουργώντας τα τεκτονικά καλύμματα (ή σκέτα καλύμματα) και είναι τα βασικά δομικά στοιχεία των μεγάλων οροσειρών. Υπάρχουν τουλάχιστον 7 είδη από αυτά τα καλύμματα στην Κρήτη, (ΕΙΚ.15) που αποτελεί και το μεγαλύτερο αριθμό στην Ελλάδα, με τρία από αυτά να κυριαρχούν. Αυτά τα τρία, είναι ο πλακώδης ασβεστόλιθος, η ενότητα των φυλλιτικών-χαλαζιτικών και ο σχηματισμός της Τρίπολης (ακολουθία από ασβεστόλιθους και δολομίτες).⁸¹

Ραχοκοκαλιά της Κρήτης αποτελεί το κάλυμμα των πλακώδεις ασβεστόλιθων — είναι το σχετικά αυτόχθονο, με την έννοια ότι βρίσκεται τοποθετημένο στη βάση του οικοδομήματος των αλληπάλληλων τεκτονικών καλυμμάτων που δομούν τη μεγαλόνησο.

80. Τσαντίλης, *Κρήτη, μια Ήπειρος σ' ένα νησί*. Ηράκλειο, 2014. σ.30.

81. <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1316631/file.pdf>

Πρόκειται για πελαγικούς, λεπτοστρωματώδεις μεταμορφωμένους ασβεστόλιθους (μάρμαρα) με πυκνά και εντόνως αισθητά τα επίπεδα στρώσης. Διαμέσου των επιπέδων στρώσης παρεμβάλλονται κερατόλιθοι και κόνδυλοι πυριτίου,⁸² τα οποία ξεπερνούν τα 5 χιλιόμετρα σε πάχος και παρ' ότι αρχικά βρίσκονταν στη βάση όλων των καλυμμάτων, σήμερα κυριαρχούν στις γυμνές κορυφές και των τεσσάρων ορεινών όγκων του νησιού.⁸³ Το κάλυμμα των Φυλλιτών-χαλαζιτών περιλαμβάνει μεταμορφωμένα πετρώματα κυανοσχιστολιθικού τύπου και βρίσκεται τεκτονικώς επωθημένο πάνω στο προηγούμενο, απαντά στις χαμηλές λοφοσειρές που περιβάλλουν τους μεγάλους ορεινούς όγκους. Τα άλλα δύο μεγάλα σε μέγεθος καλύμματα (με ασβεστολιθικά πετρώματα) είναι εκείνα της Τρίπολης και της Πίνδου, που αποτελούν προεκτάσεις των πετρωμάτων της Ηπειρωτικής Ελλάδας στην Κρήτη.

ΕΙΚ.16: Γεωλογικός χάρτης της Κρήτης.

82. https://sitia-geopark.gr/?page_id=700#plattenkalk

83. Τσαντίλης, *Κρήτη, μια Ήπειρος σ' ένα νησί*. Ηράκλειο, 2014. σ. 3.

Μέχρι σήμερα υπάρχουν έντονες χωρικές ανακατανομές λόγω της αένας διάβρωσης των πετρωμάτων και της δράσης μεταγενέστερων ρηγμάτων.

Ο ασβεστόλιθος είναι ένας γενικός γεωλογικός όρος που περιγράφει ένα ιζηματογενές μονόμεικτο πέτρωμα αποτελούμενο κυρίως από ανθρακικό ασβέστιο (CaCO_3). Υπάρχουν διάφορες μορφές ασβεστόλιθου, ανάλογα με τη δομή και τη σύστασή του. Η απόθεση του ανθρακικού ασβεστίου μπορεί να είναι είτε χημική (κορεσμός λόγω εξάτμισης ή αύξησης συγκέντρωσης ή αλλαγής φυσικοχημικών σταθερών) είτε βιογενής από συσσώρευση και συμπαγοποίηση των σκελετικών στοιχείων διαφόρων ζωικών ή φυτικών οργανισμών μετά το θάνατό τους.⁸⁵

Ο ασβεστόλιθος αποτελεί σχεδόν το 90% της επιφάνειας της χώρας⁸⁶ και η ομάδα των πλακωδών ασβεστόλιθων το 70% της επιφάνειας του νησιού της Δυτικής Κρήτης.⁸⁷ Το μεγαλύτερο όφελος του ασβεστόλιθου είναι η απορροφητικότητα του σαν σφουγγάρι. Το νερό περνάει μέσα από τις στρώσεις του δημιουργώντας μεγάλες υπόγειες δεξαμενές στις πεδινές ζώνες, με αυτόν τον τρόπο υπάρχουν πηγές που αναβλύζουν στα πιο ξερά σημεία δημιουργώντας μικρές οάσεις και γόνιμο έδαφος.⁸⁸

Οι ασβεστόλιθοι έχουν κατά κανόνα υψηλή αντοχή, χωρίς να είναι πολύ σκληροί, κάνοντας την επεξεργασία τους εύκολη. Για αυτό χρησιμοποιούνται ανέκαθεν ως δομικό υλικό.⁸⁸

84. Από το ψηφιακό αρχείο του μαθήματος της Ορυκτολογίας του Τμήματος Γεωλογίας, ΑΠΘ http://www.geo.auth.gr/106/theory/pet_sedimentary.htm

85. Διάλεξη του Μανόλη Κορρέ στο 6ο εργαστήριο "άνθη της πέτρας" στα Λαγκάδια, Αρκαδίας.

86. Γεώργιος, *Τρισδιάστατο γεωλογικό μοντέλο των Νεογενών σχηματισμών στην Κεντρική Κρήτη*. Χανιά, 2009. σ. 6.

87. Τσαντίλης, *Κρήτη, μια Ήπειρος σ' ένα νησί*. Ηράκλειο, 2014. σ. 38.

88. Φορέας διαχείρισης εθνικού δρυμού Σαμαριάς. *Το φαράγγι της Σαμαριάς καταφύγιο ζωής και ορμητήριο ελευθερίας*. Χανιά, 2008. σ. 29.

Η πιο πιθανή πέτρα που θα χρησιμοποιηθεί σε κάποια κατασκευή με φυσική δόμηση στη Κρήτη είναι ασβεστόλιθος και συγκεκριμένα πλακώδης ασβεστόλιθος.⁸⁹

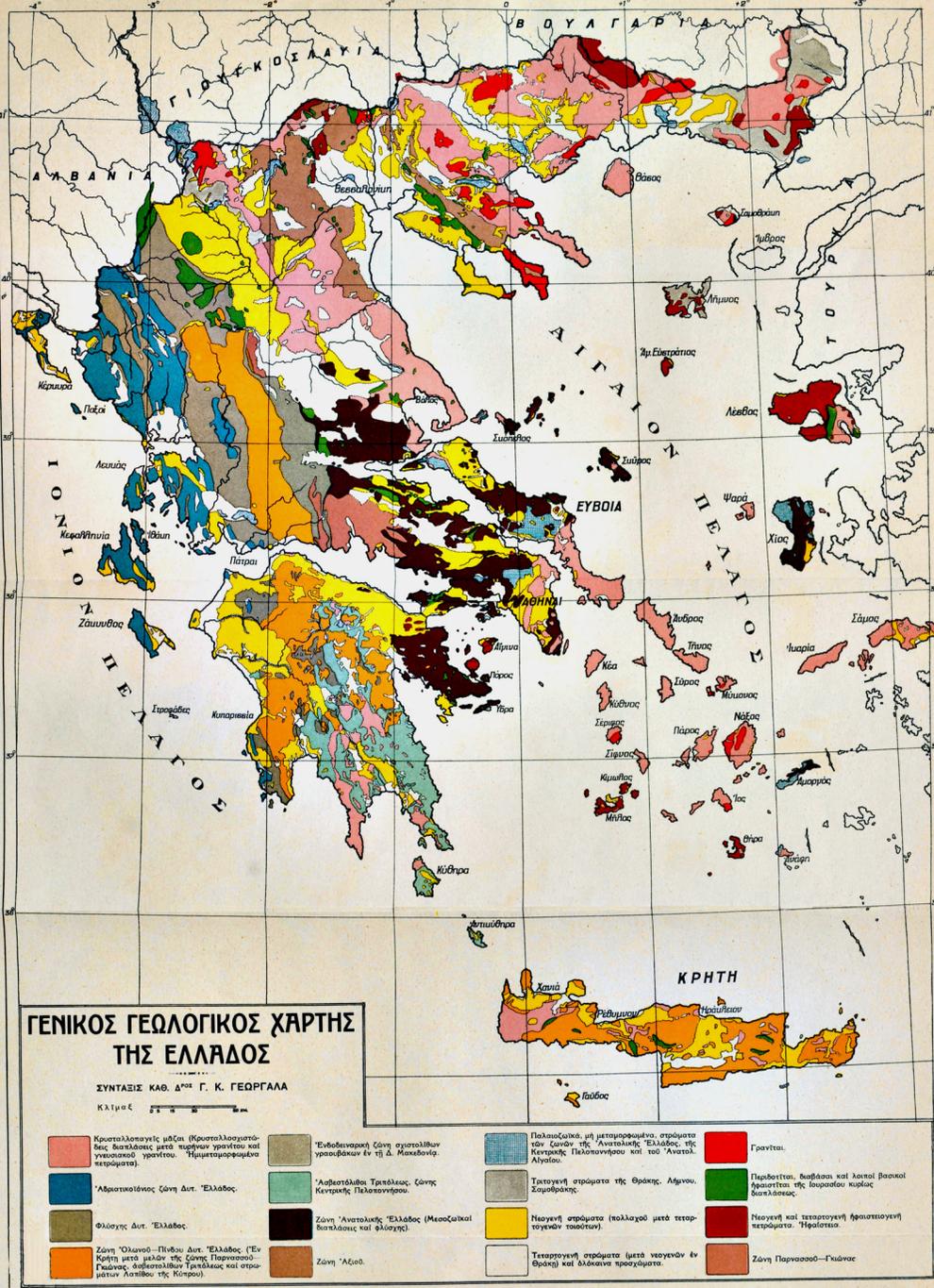
“Η σταθερότητα των σκληρών ασβεστόλιθων δημιουργεί σταθερά τοπία στο χρόνο. Τα λεπτά εδάφη στις περιοχές αυτές, οι αργές διαδικασίες δημιουργίας νέων εδαφών αλλά και οι μικρής έντασης σύγχρονες επεμβάσεις στο ορεινό τοπίο έχουν διασώσει ακόμα και στην επιφάνεια ίχνη της ανθρώπινης παρουσίας και δράσης.”⁹⁰

ΕΙΚ.18: Πλακώδης ασβεστόλιθος στις Σφακιανές Μαδάρες, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

ΕΙΚ.17: Γενικός γεωλογικός χάρτης της Ελλάδας, Μακρίης, Μεγάλη Ελληνική Γεωκλοπαιδεία. Εκδόσεις Παύλος Δρανδάκης, Αθήνα, 1934.

89. http://eclass.opencourses.teicm.gr/eclass/modules/document/file.php/TMB106/1-60_i.pdf
 90. Σμπόνιας. **Ορεινά περάσματα και όρη στη μινωική Κρήτη. Η περίπτωση του Βρόσινα**. Χανιά, 2011. σ.513.

Η ξερολιθιά

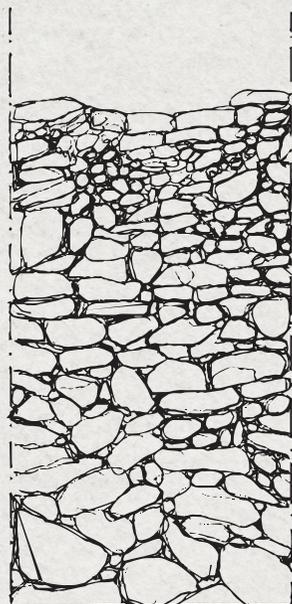
Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η ξερολιθιά (“ξερή λιθιά”: pietra secco⁹¹) είναι η τέχνη της κατασκευής κτισμάτων με λίθους χωρίς κανένα συνδετικό υλικό.⁹²

χτίσιμο με ακανόνιστες πέτρες, τοπικές, πιθανότατα ασβεστολιθικές.

τοίχοι διπλής όψης που οριοθετούν ιδιωτικές εκτάσεις δίπλα από μονοπάτι

πεζούλες με αμπέλια

τοίχοι αντιστήριξης που κρατάνε πετραδάκια και χώματα

Ίος

Τήνος

Σφακιά

Σάμος

Κεράσοβο

ΕΙΚ. 19: Απεικόνιση αγροτικών ξερολιθικών τοίχων σε Ίο, Τήνο, Σφακιά, Σάμο και στο χωριό Κεράσοβο στην Ήπειρο.

91. Εγχειρίδιο ξερολιθικών κατασκευών. **τοίχοι**. επιμέλεια: Παγκρατίου. Ιωάννινα, 2009. σ. 6.

92. <https://www.greekarchitects.gr/gr/γιαας-αναγνωσιμα/ξερες-λιθιες-id4756>

Οι κατασκευές από ξερολιθιά μπορούν να βρεθούν σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης (όπου υπάρχει άφθονη πέτρα βεβαίως) και αποτελούν μέρος της λαϊκής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς ενός τόπου, ένα στοιχείο της ταυτότητας των λαών.⁹³

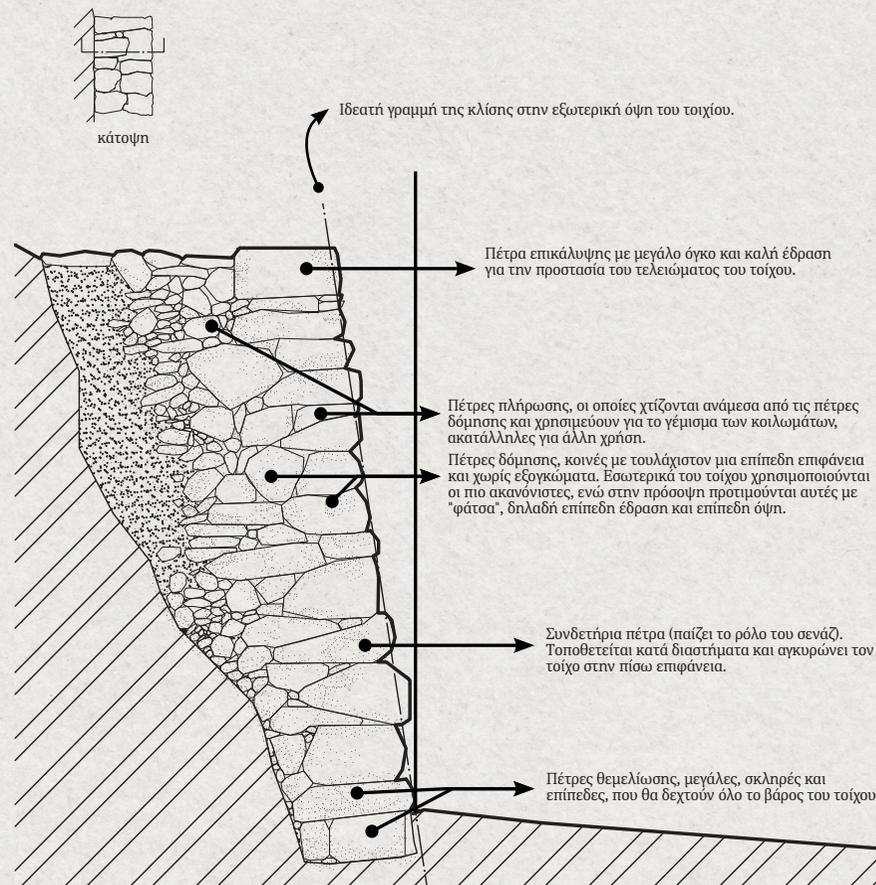
Ξεκίνησε από την ανάγκη να οριστούν τα βοσκοτόπια, όπου και χρησιμοποιήθηκε η πέτρα λόγω έλλειψης άλλου υλικού κατασκευής —αφού στον πετρώδη βοσκοτόπο μόνο η πέτρα αφθονούσε— αλλά και επειδή ήταν δύσκολο έως αδύνατο η δημιουργία μιας άλλης κατασκευής (π.χ. η πάκτωση πασσάλων για την περίφραξη) στα πετρώδη εδάφη.

Στην συνέχεια, η πρακτική επεκτάθηκε και στα εδάφη που καλλιεργούνταν, με την κατασκευή αναλημματικών τοίχων (ΕΙΚ. 20) για την συγκράτηση των εδαφών από τις βροχές και τον άνεμο.⁹⁴

Οι πέτρες προέκυπταν συνήθως στο “ξεπέτρισμα” των χωραφιών, που αποτελούσε βασικό στάδιο προετοιμασίας της γης για την χρήση της. Πράξη που σημαίνει διπλό όφελος: αρχικά γινόταν καθαρισμός της γης και ταυτόχρονα βρισκόνταν επιτόπου το υλικό για την κατασκευή των τοίχων, αποτελώντας σημαντικό παράδειγμα ανακύκλωσης υλικών που φανερώνει και την οικολογική διάσταση της τεχνικής.

Οι ξερολιθικές κατασκευές, είναι άλλοτε έντονα ορατές, όπως εκτεταμένα εντυπωσιακά σύνολα ταρασωτών

καλλιεργειών, και άλλοτε διακριτικές και ταπεινές, όπως τα κτίσματα γεωργοκτηνοτροφικής χρήσης. Ωστόσο, είναι πάντα καλαίσθητες και φιλικές προς το περιβάλλον.⁹⁵

ΕΙΚ. 20: Τομή ξερολιθικού τοίχου αντιστήριξης, με τα κύρια κομμάτια του σημειωμένα. (Τροποποιημένο σχέδιο, Εγχειρίδιο Ξερολιθικών κατασκευών. **τοίχοι**. επιμέλεια: Παγκρατίου. Ιωάννινα, 2009. σ. 21)

93. *Εγγραφή της τέχνης της ξερολιθιάς στο Εθνικό Ευρετήριο άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Αθήνα, 2015. σ. 6.

94. <https://www.greekarchitects.gr/gr/γαιας-αναγνωσμα/ξερες-λιθεις-id4756>

95. ό.π. σ. 6.

Η τεχνική απαντάται συνήθως σε αγροτικές περιοχές και χρησιμοποιείται για όλες τις εγκαταστάσεις που συμβάλλουν στην αποστράγγιση, την άρδευση και την ύδρευση των γαιών. Πέρα από επιμονή και υπομονή, η τεχνική αυτή απαιτεί και γνώσεις (εμπειρικές) της υδραυλικής, της αγρονομίας αλλά και των δυνατοτήτων που προσφέρουν τα διάφορα μικρό-οικοσυστήματα.

Συνεπώς, οι τεχνίτες της ξερολιθιάς αποκτούν ένα εύρος γνώσεων του τόπου τους, μεταξύ άλλων της γεωμορφολογίας, της χλωρίδας και πανίδας, των μετεωρολογικών συνθηκών.

ΕΙΚ.21: Τοποθέτηση ξύλινου οδηγού και νήματος, δημιουργώντας γωνία σε κλίση 3°, 4°, 14°, 22° ή 26° (που αποτελούν τις πιο σύννηθεις κλίσεις τοίχου αντιστήριξης). Η κλίση εξαρτάται από το είδος του εδάφους, το ύψος του τοίχου, την υγρασία και την κλίση των απομεινάντων τοίχων σε περίπτωση ανακατασκευής.

Όσο προχωράει η κατασκευή ανεβαίνει το νήμα. Καμία πέτρα δεν πρέπει να αγγίζει το νήμα - οδηγό, ώστε να μην αποκλίνει από την ευθεία και να οδηγήσει στο "φούσκωμα" του τοίχου μελλοντικά.

ΕΙΚ.22: Η μικρή βενετία στην Μύκονο, με φόντο το ξερολιθικό τοπίο, προσωπικό αρχείο, 2025.

Οι κατασκευές δεν ακουμπούν απλά στην γη, αλλά δένονται μαζί της λόγω της δόμησης πάνω στο υποκείμενο πέτρωμα,⁹⁶ το οποίο δεν ήταν δύσκολο να αποκαλυφθεί στα λιγνά πετρώδη εδάφη και να θεμελιωθεί σε αυτό η ξερολιθιά. Η θεμελίωση αυτή σε συνδυασμό με την δόμηση με ασύνδετες πέτρες, δημιουργεί μια πολύ στερεά κατασκευή, με μεγάλη ευκαμψία, ανταποκρίνεται ως ζωντανή ύλη στις πιέσεις του νερού και του εδάφους.

96. Η αλλιώς μητρικό πέτρωμα (parent rock) είναι το αρχικό πέτρωμα από το οποίο σχηματίζεται το έδαφος μέσω καιρού και διάβρωσης.

Όλες οι κατασκευές μπορούν να παραμορφώνονται με την πάροδο του χρόνου χωρίς να υφίστανται ρωγμές, αντιθέτως προσαρμόζονται στις εκάστοτε συνθήκες, αντέχοντας στα ακραία καιρικά φαινόμενα και στις αιφνίδιες εναλλαγές κλιματολογικών συνθηκών —ακόμα και στην παγωνιά—, όπου μπορεί μεμονωμένες πέτρες να σπάσουν σε κομμάτια όμως η κατασκευή θα συνεχίσει να στέκει.

Αυτό, καθιστά την συντήρησή τους εύκολη, μιας και συνήθως είναι σημειακή και δεν χρειάζεται να αντικατασταθεί ή να επισκευαστεί μια κατασκευή εξ' ολοκλήρου.

Με τη συνύπαρξη του ξερολιθικού κτίσματος (τοιχία, λιθοσωροί, μάντρες, στάνες, καταλύματα) και της βλάστησης (σιτηρά και άλλες καλλιέργειες, οπωρώνες, αμπέλια, ελιές, καλαμιές, βελανιδιές και άλλα άγρια δέντρα, βοσκοτόπια) μια περιοχή με σκάλες, με μάντρες, και με κλείσματα αποτελεί ένα σύνθετο ανθρωπογενή χώρο που λειτουργεί σαν ενδιάμεση ζώνη ανάμεσα στο οικισμό και στην άγρια φύση, όπου κυριαρχούν τα φρύγανα, τα βάτα, τα αγκάθια, τα βράχια και ζουν αγρίμια και πουλιά. Αφήνοντας τα ξερολιθικά αυτά ορόσημα να καταρρεύσουν, αυξάνει η απόσταση ανάμεσα στην αφιλόξενη για τον άνθρωπο φύση και τους τεχνητούς χώρους των πόλεων, των αυτοκινητοδρόμων και των συγκροτημάτων θερμοκηπίων.⁹⁷

97. Βερνίκος. Δασκαλοπούλου. **Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινομήσεις**. Αθήνα, 2012. σ. 43.

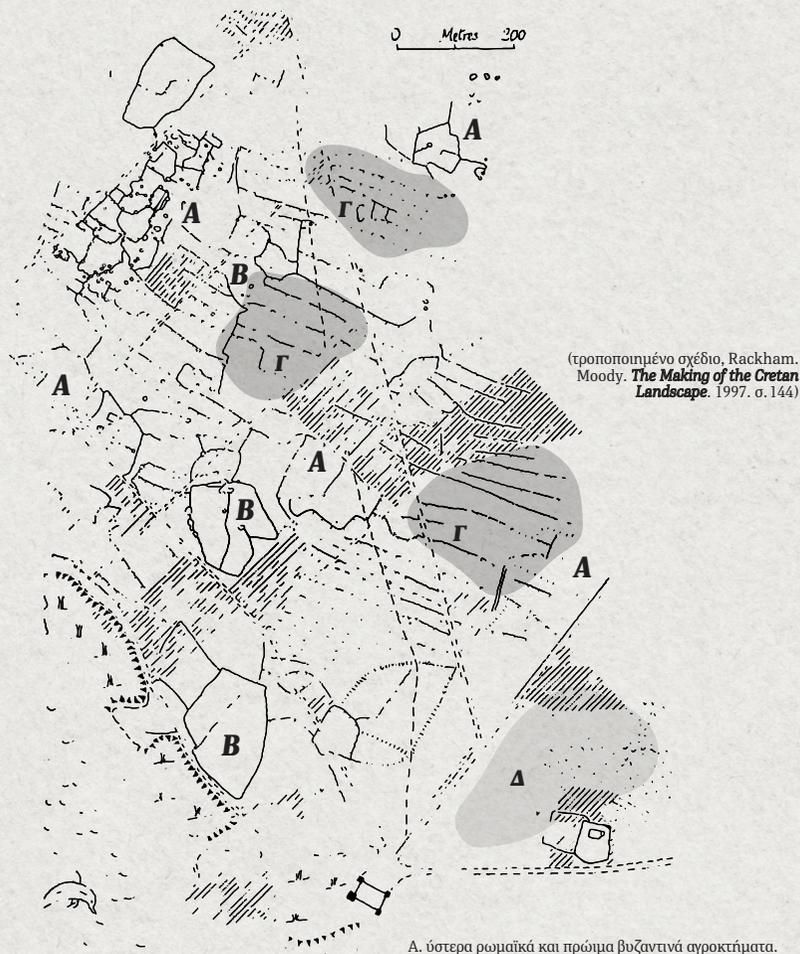
98. Rackham. Moody. **The Making of the Cretan Landscape**. 1997. σ. 143.

Είναι δύσκολο κοιτώντας μια ξερολιθιά να συμπεράνουμε πόσο καιρό χρησιμοποιείται ή πότε δημιουργήθηκε και αδύνατο το πότε εγκαταλείφθηκε.

Ως απλή και κάποτε πολυπληθής κατασκευή η μη καταγραφή των κατασκευών μοιάζει λογική, όμως μοιάζει περιέργη η παντελής έλλειψη αναφοράς κατασκευών που είναι σίγουρα αναβαθμίδες. Στην Κρήτη, από τα αρχαία ελληνικά κείμενα μέχρι τις καταγραφές των Βενετών και Οθωμανών δεν υπάρχει ονομασία για ή αναφορά στις αναβαθμίδες, το ίδιο ισχύει και για τα κείμενα των περιηγητών.⁹⁸

ΕΙΚ. 23: Πεσμένος ξερολιθικός τοίχος διπλής όψης κοντά στον οικισμό Κίπιοι, στο κεντρικό Ζαγόρι, προσωπικό αρχείο, 2024. Απεικονίζεται η σημειακή κατάρρευση του τοίχου με τον υπόλοιπο να μοιάζει άθικτος.

ΕΙΚ. 24: Χωράφια στην πεδιάδα του Φραγκοκάστελλου.

A. ύστερα ρωμαϊκά και πρώιμα βυζαντινά αγροκτήματα.

B. απομεινάρια μεγαλύτερων περιφραγμένων χώρων και τοίχοι που βρίσκονται σε τυχαία σημεία.

Γ. σειρές αναβαθμίδων, βαλμένες ανάμεσα στα προαναφερθέντα χαλάσματα και σπάνια πάνω στα σε αρχαίες τοποθεσίες.

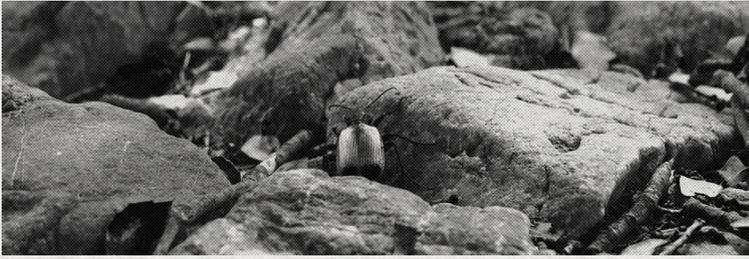
Δ. μικρές αναβαθμίδες, ύψους μιας πέτρας.

Με γραμμοσκίαση τα σημεία που πέρασε μπουλντόζα περίπου το 1970.

Σύμφωνα με παρατηρήσεις, κάποια συστήματα αναβαθμίδων στην Κρήτη είναι σχετικά αργά ιστορικά, παράδειγμα οι ξερολιθιές στην πεδιάδα του Φραγκοκάστελλου εντάσσονται στη δεύτερη και τρίτη φάση του μεταρωμαϊκού συστήματος αγρών.

Το αρχαιότερο καλά χρονολογημένο σύστημα αναβαθμίδων στην Κρήτη βρίσκεται στην Ψείρα της Σπείας. Το νησί αυτό κατοικήθηκε μόνο κατά την Εποχή του Χαλκού και τη Βυζαντινή περίοδο. Εκεί απαντώνται ογκώδεις αναβαθμίδες τύπου φραγμάτων συγκράτησης (check-dam). Βάσει της στρωματογραφικής παρουσίας μινωικών οστράκων εντός των αναβαθμίδων, της ανάπτυξης εδαφικού ορίζοντα και άλλων ενδείξεων, τεκμηριώνεται ότι αυτές ανήκουν στη Μέση Μινωική περίοδο.⁹⁹

99. Rackham, Moody. *The Making of the Cretan Landscape*. 1997, σ. 143.

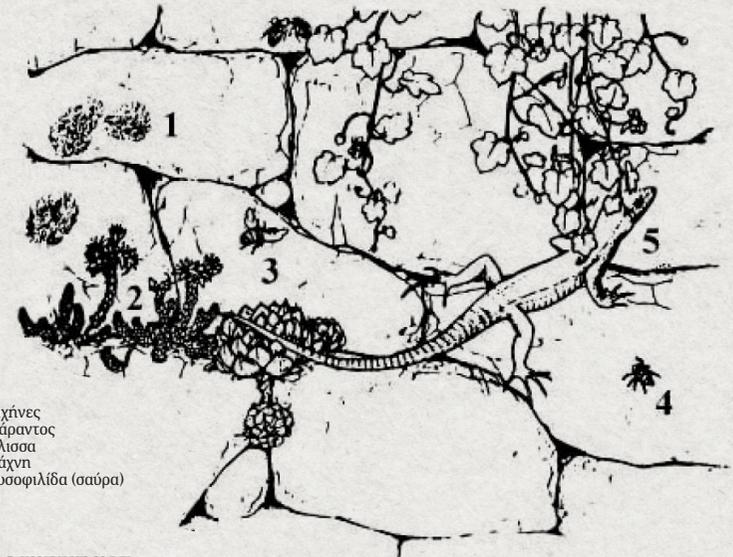
ΕΙΚ. 25: Φωτογραφία σκαθαριού που φωλιάζει ανάμεσα στις πέτρες καλντεριμιού, στο μονοπάτι μέσα στο φαράγγι του Ασφένδου, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

Σε αρκετές περιπτώσεις, οι κοιλότρες των ξερολιθικών κατασκευών λειτουργούν ως οικολογικοί θώκοι ή μικροενδιαιτήματα, συγκροτώντας οικολογικές φωλιές που προσφέρουν, είτε σε μόνιμη είτε σε παροδική βάση, καταφύγιο σε ποικίλα συστατικά στοιχεία της βιοποικιλότητας, όπως ασπόνδυλα, ερπετά, πτηνά και άλλα είδη.

Δημιουργούνται βιολογικά δίκτυα και νέοι βιότοποι. Ένας από τους λόγους που οι αναβαθμίδες δημιουργούν θώκους είναι ότι κατά κανόνα είναι προσανατολισμένες έτσι ώστε οι αναλημματικοί τοίχοι να αποθηκεύουν, κατά τη διάρκεια της ημέρας ηλιακή ενέργεια, η οποία απελευθερώνεται τη νύχτα δημιουργώντας έτσι τοπικά μικροκλίματα κατάλληλα για την υποστήριξη πλήθους οργανισμών, οδηγώντας έτσι σε αύξηση της βιοποικιλότητας. Η παρουσία τους αυξάνει το ανάγλυφο και τη μωσαϊκότητα του τοπίου, δημιουργώντας πλήθος διαφορετικών μικροενδιαιτημάτων και προσφέροντας καταφύγιο σε ποικιλία οργανισμών χλωρίδας και πανίδας.¹⁰⁰

100. LIFE TERRACESCAPE. *Μετατροπή των εγκαταλελειμμένων τοπίων αναβαθμίδων σε πράσινες υποδομές μέσω συμμετοχικής επιστάσις γης για καλύτερη προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή*, στο: *Αναβαθμίδες και Βιοποικιλότητα*. Άνδρος, 2020. σ. 17.

Πουλιά, τρωκτικά, ερπετά και έντομα, ζουν πλάι σε ποικίλα φυτά —σαπουνόχορτο, αμάραντος, κισσός και λειχήνες, φραγκοσουκιά και κάπαρη, θυμάρι, ρίγανη και πουρνάρι— που ριζώνουν στα ενδιάμεσα τους κενά όπου μαζεύονται χώμα, υγρασία και σπόροι. Επιπρόσθετα, φιλοξενούν παράσιτα και τους θηρευτές τους, απομακρύνοντας τα παράλληλα από τις καλλιέργειες και τις κατοικίες. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται φυσικά το “κονιάμα” που συγκρατεί τις πέτρες μεταξύ τους, που με την πάροδο του χρόνου —άμα έχει χτιστεί σωστά και συντηρείται σημειοκά— η κατασκευή γίνεται όλο και ανθεκτικότερη.

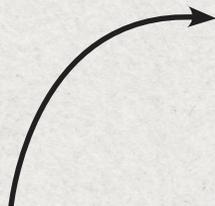
1. λειχήνες
2. αμάραντος
3. μέλισσα
4. αράχνη
5. χρυσοφιλίδα (σαύρα)

ΕΙΚ. 26: Σχήμα που δείχνει μερικά από τα είδη ζώων που βρίσκουν καταφύγιο στις ξερολιθικές κατασκευές. (Τροποποιημένο σχέδιο, Αρχιτεκτονικές ματιές, Αναπτυξιακή Εταιρεία Ζαγορίου. *Οι τοίχοι από ξερολιθιά, ένα στοιχείο της πολιτιστικής μας κληρονομιάς*. Ζαγόρι, 2011).

Κατηγοριοποίηση των κατασκευών

Για την καλύτερη κατανόηση και καταγραφή των ξερολιθικών κατασκευών και τοπίων, πριν από 20 χρόνια έγινε μια κατηγοριοποίηση με βάση τις λειτουργίες χρήσεις των κατασκευών σε 9 κατηγορίες.¹⁰¹

Οι κατηγορίες αυτές είναι:

1. Όρια και σύνορα, που ανήκουν όλες οι κατασκευές που δημιουργήθηκαν για την οριοθέτηση και χάραξη συνόρων στον χώρο. Όπως είναι οι διαχωριστικοί τοίχοι, οι πεζούλες (αναβαθμίδες, δεσές), (ΕΙΚ. 27) τα κλείσματα,¹⁰² οι τοίχοι αντιστήριξης, η χρήση τοίχων για τη δημιουργία γεωκτηνοτροφικών περιφερειών και περιμέτρων (zoning).

ΕΙΚ. 27: Αναβαθμίδες μέσα στο ρέμα Χώνη, Σίφνος, προσωπικό αρχείο, 2025.

101. Βερνίκος, Δασκαλοπούλου. **Ξερολιθικές κατασκευές: προτάσεις-ταξινομήσεις**. Αθήνα, 2012. σσ. 45-49.

102. Κλείσματα ονομάζονται τα χωράφια που περιστοιχίζονται από μαντρότοιχο.

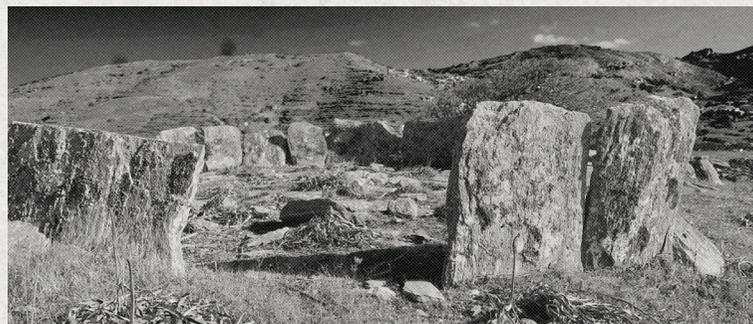

2. Οδική κυκλοφορία, προσβάσεις και ανοικτοί χώροι, που εντάσσονται όλες οι κατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν για να οργανωθεί η κυκλοφορία και η πρόσβαση ανθρώπων και ζώων, όπως λιθόστρωτα και πλακόστρωτα, δρόμοι, μονοπάτια, περάσματα, γεφύρια, σκαλοπάτια, (ΕΙΚ. 28) ράμπες, μόλοι, ασκέπαστοι δημόσιοι και ιδιωτικοί χώροι, αλάνες και αυλές.

ΕΙΚ. 28: Καλντερίμι στο βουνό Εξώμβουργο, Τίνος, προσωπικό αρχείο, 2024.

3. Αγροτικές κατασκευές και υδραυλικά έργα (διαχείρισης νερού), που περιλαμβάνονται όλες οι κατασκευές που χρησιμοποιούνται για τη γεωργία και τη διαχείριση του νερού, όπως τα αλώνια, (ΕΙΚ. 29) οι αποθηκευτικοί χώροι, οι τρύπες για το φύτεμα αμπελιών, ελιών και άλλων δέντρων, οι λιθοσωροί που σκεπάζουν τις ρίζες των φυτών και τα μικρά κλείσματα που περιέχουν ένα ή δύο δέντρα. Στην διαχείριση του νερού είναι τα πηγάδια, οι γούρνες, οι λάκκοι, τα κανάλια νερού, η διαμόρφωση των χειμάρρων και των ποταμών, οι νεροδεσιές, οι διαμορφωμένες πηγές και υδρομαστεύσεις, οι αποθήκες χιονιού ή πάγου.

ΕΙΚ. 29: Αλώνι που συναντά κανείς στον αγροτικό δρόμο που αποκαταστήθηκε στο 2ο σχολείο Ξερολιθιάς, Τίνος, προσωπικό αρχείο, 2024.

4. Ξερολιθικά τοπία, όπου περιλαμβάνονται τα συστήματα από διαδοχικές αναβαθμίδες που διαμορφώνουν ολόκληρες πλαγιές, (ΕΙΚ. 30) συγκροτήματα αγχροτεμαχίων, κτισμένους ελαιώνες και δενδρώνες.

ΕΙΚ. 30: Ξερολιθικό τοπίο που βλέπει κανείς περπατώντας στο βοτανικό μονοπάτι προς Άγιο Ηλία, Σίφνος, προσωπικό αρχείο, 2025.

5. Κτηνοτροφικές κατασκευές, όπως οι στάβλοι, τα μαντριά, οι στάνες, οι περίβολοι, τα τυροκομεία, (ΕΙΚ. 31) τα στέγαστρα των ζώων, σπλιές και τρύπες διαμορφωμένες σε στεγάδια ή καταφύγια ζώων, οι περίβολοι για μέλισσες, οι περιστερώνες, τα κοτέτσια.

ΕΙΚ. 31: Το μιτάτο των Δελγηγιαννάκιδων, Σφρακιανές Μαδάρες, Σφρακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

6. Κατοίκηση, κατασκευές όπως σπίτια, (ΕΙΚ. 32) καλύβια, σύνολα κατοικιών και οικημάτων.

ΕΙΚ. 32: Κατοικία στο Πεντάλοφο, Κοζάνη, προσωπικό αρχείο, 2024.

7. Κτίσματα βιοτεχνιών και προβιομηχανικών δραστηριοτήτων, κατασκευές όπως φούρνοι και καμίνια (ασβέστη, (ΕΙΚ. 33) γύψου, ξυλοκάρβουνων), μύλοι, ληνοί, πατητήρια, ελαιοτριβεία, πλυντήρια λιναριού (λινοβρόχια), μαλλιού και υφασμάτων, σιδεράδικα, κεραμιδάδικα και άλλα εργαστήρια.

ΕΙΚ. 33: Απομεινάρια ασβεστοκάμινου, στο μονοπάτι μέσα στο φαράγγι του Ασφένδου, Σφρακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

8. Μνημεία και ιστορικά συγκροτήματα, κατασκευές όπως θρησκευτικά κτίσματα και μνημεία, μεγαλιθικά μνημεία, ορθόλιθοι, λιθοσωροί και έρμακες, αρχαίες αμυντικές κατασκευές, (ΕΙΚ. 34) κυκλώπεια συγκροτήματα, ταφικά μνημεία, μυκναϊκές γέφυρες και αρχαίοι δρόμοι.

ΕΙΚ. 34: Ξερολιθική κατασκευή στο κάστρο Εξωμβούργου, προσωπικό αρχείο, 2024.

9. Σύγχρονες ξερολιθιές και μικτές κατασκευές, όπως και καλλιτεχνικές, διακοσμητικές και αισθητικές χρήσεις της ξερολιθιάς.

Είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι η κατηγοριοποίηση βοηθάει, κυρίως στην συνεργασία και συνεννόηση μεταξύ των διαφόρων επιστημονικών αντικειμένων που είναι απαραίτητα για την προστασία και διατήρηση της τέχνης της πέτρας. Βέβαια, δεν αναιρεί το γεγονός ότι οι περισσότερες ξερολιθικές κατασκευές στην πραγματικότητα καλύπτουν συγχρόνως πολλές ανάγκες.

Για παράδειγμα, οι τοίχοι αντιστήριξης συγχρόνως οριοθετούν μια πλαγιά αποτρέποντας τις σάρες από το να πέσουν και κρατάνε το νερό στο έδαφος που οριοθετούν.

Μια πιο αναλυτική ματιά σε κάποιες κατασκευές των 3 πρώτων κατηγοριών που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην διαχείριση του φυσικού τοπίου:

Όρια και σύνορα

Η οριοθέτηση των χρήσεων της γης (και ταυτόχρονα της ιδιοκτησίας) είναι σημαντικό για την ορθή διαχείριση του τόπου, ειδικά όταν γίνεται με διαχωριστικούς τοίχους (διπλής όψης) από ξερολιθιά. Με αυτόν τον τρόπο η βόσκηψη έχει όρια, τα οποία αλλάζουν σύμφωνα με τις ανάγκες: αφήνονται ανοίγματα στους τοίχους, τα οποία κλείνουν και ανοίγουν με “παναγιά”,¹⁰³ ώστε να περιορίζονται τα ζώα για να μην καταστρέψουν τις καλλιέργειες και να ελευθερώνονται για να βοσκήσουν.

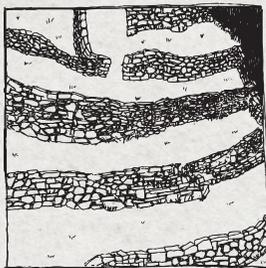
ΕΙΚ. 35: Διαχωριστικοί τοίχοι διπλής όψης με πέτρες τοποθετημένες “παναγίες”, Τίνος, προσωπικό αρχείο, 2024.

103. Παναγιά ονομάζονται οι πέτρες που είναι λεπτές και μακριές και τοποθετούνται όρθιες και στραμμένες με την “φάτσα” τους.

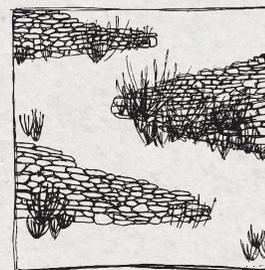
Αναβαθμίδες είναι τα οριζόντια εδάφη που δημιουργούνται από τον άνθρωπο πάνω σε επικλινείς επιφάνειες (λόφους, βουνά), με σκοπό την καλλιέργεια, υποβασιζόμενα συνήθως με απλούς υποστηρικτικούς τοίχους (αναλημματικοί τοίχοι ή τοίχοι αντιστήριξης).¹⁰⁴

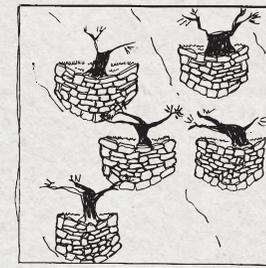
1. παράλληλες ή βαθμιδωτές ή κλιμακωτές αναβαθμίδες.

2. κατά ισοψηφείς βαθμιδωτές ή κυρτές αναβαθμίδες.

3. επάλληλες ή (δια)πλεκτές αναβαθμίδες.

4. θύλακες υποστήριξης μεμονωμένων δέντρων.

1.

Συνήθως είναι χτισμένες με απλή αργολιθοδομή: ακατέργαστες πέτρες, αδιακρίτως μεγέθους ή μορφής, χωρίς συνδετικό κονίαμα.

2.

3.

4.

5.

ΕΙΚ. 37: Τα πέντε είδη λίθων που χρησιμοποιούνται για ξερολιθιά:
 1. αργός λίθος: ακατέργαστος.
 2. ημιλαξευτός λίθος: έχει λαξευτεί ή πελεκηθεί ελάχιστα.
 3. ξεστός λίθος: έχει λαξευτεί ή πελεκηθεί πλήρως ώστε να πάρει ένα ακριβές γεωμετρικό σχήμα και η προσαρμογή μεταξύ των λίθων να είναι τέλεια.
 4. πλακοειδής λίθος: από σχιστολιθικό πετρώμα που έχει ήδη πλακοειδές σχήμα.
 5. κροκάλη ή βότσαλο: λίθος με στρογγυλεμένες ακμές.

104. Πετανίδου. *Αναβαθμίδες του Αιγαίου - Το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*. Αθήνα, 2015. σ. 207.

Στην Κρήτη ονομάζονται παραβόλια, τράφοι, λουρίδες και λουρίδια, δεσές, δαμάκια, άσπερ, αρμάκια και αρμιά. Το πλήθος των ονομάτων που απαντούν τοπικά είναι δηλωτικό της σημασίας τους για τον βίο των ανθρώπων του νησιού.

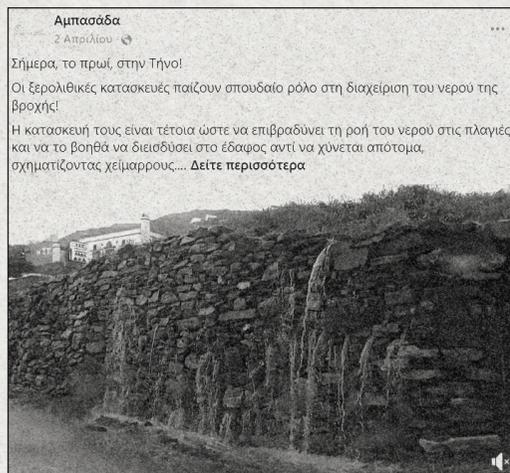
ΕΙΚ. 36: Τα τέσσερα βασικά είδη αναβαθμίδων που υπάρχουν στον Ελλαδικό χώρο:
 1. stepped parallel terraces: μπορεί να είναι παράλληλες μεταξύ τους ή να είναι χαραγμένες κατά την ακολουθία των ισοψύων. Η πρόσβαση γίνεται με σκαλιά που προεξέχουν από τον τοίχο αντιστήριξης ή με περιφερειακό μονοπάτι.
 2. stepped contoured terraces: Οι αναβαθμίδες αυτές έχουν το σχήμα της κυρτότητας της πλαγιάς και απλώνονται κατά μήκος αυτής.
 3. braided terraces: σχηματίζεται ένα μονοπάτι για την κυκλοφορία των ανθρώπων και των ζώων
 4. rocket terraces: μεμονωμένα υποστηρικτικά τοίχα, σε σχήμα ημισέληνου, που συγκρατούν το έδαφος για κάθε ένα δέντρο ξεχωριστά.

Οι αναβαθμίδες μειώνουν την ταχύτητα απορροής του νερού, και κατά συνέπεια την σφοδρότητα των χειμαρρικών φαινομένων μετά από βροχοπτώσεις. (ΕΙΚ. 37) Έτσι, η παρουσία τους λειτουργεί διττά: αφενός μειώνει τις εδαφικές απώλειες λόγω επιφανειακής διάβρωσης (υδατική ή αιολική) και αφετέρου εμπλουτίζει τους υπόγειους υδροφόρους ορίζοντες, αποτελώντας ένα σημαντικό διαχειριστικό εργαλείο σε ξηρές περιοχές, που έχουν ανάγκη την εξοικονόμηση των υδάτινων αποθεμάτων.¹⁰⁶

106. Πετανίδου. *Αναβαθμίδες του Αιγαίου - Το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*. Αθήνα, 2015. σ. 207.

Η διάβρωση¹⁰⁷ του εδάφους είναι ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα των καλλιεργήσιμων γαιών γιατί το επιφανειακό στρώμα που διαβρώνεται είναι το πλούσιο σε οργανικό υλικό, επίσης η διάβρωση είναι η κύρια αιτία ερημοποίησης στην Ελλάδα.¹⁰⁸

ΕΙΚ. 38: Δημοσίευση του συλλόγου "αμπασάδα", που δραστηριοποιείται στην Τήνο, όπου φαίνεται η αντιπλυμμηρική ικανότητα ενός ξερολιθικού τοίχου, 2025.
<https://www.facebook.com/100091793173363/videos/1354768395771896>

Μέσω της ξερολιθιάς αποφεύγεται επίσης η σπατάλη πολύτιμου βρόχινου νερού, το οποίο αν δεν συγκρατηθεί, καταλήγει στην θάλασσα ή στην αποχέτευση.

107. Η διάβρωση του εδάφους διακρίνεται σε (α) υδατική, (β) μηχανική και (γ) αιολική, ανάλογα με το αίτιο το οποίο την προκαλεί.
- α) Η υδατική διάβρωση προκαλείται από το νερό που απορρέει μετά από μία ισχυρή βροχή στην επιφάνεια του εδάφους και παρασύρει τα εδαφικά τεμαχίδια. Η τάση αυτή εμποδίζεται στο σύστημα των αναβαθμίδων, καθώς η κλίση του εδαφικού βήματος είναι μηδενική. Ταυτόχρονα μειώνεται και η ταχύτητα της απορροής του νερού, με αποτέλεσμα το έδαφος να διατηρείται υγρό για περισσότερο χρόνο. Επίσης αποφεύγεται η απόπλυση των θρεπτικών στοιχείων σε όσο βάθος φτάνουν οι ρίζες των φυτών. β) Η μηχανική διάβρωση προκαλείται από την εργασία καλλιέργειας επί του εδάφους και ειδικότερα από την άροση και το δισκοσβάρνισμά του. γ) Η αιολική διάβρωση προκαλείται από τη δράση του ανέμου ο οποίος παρασύρει τα επιφανειακά εδαφικά τεμαχίδια σε διάφορες αποστάσεις ανάλογα με το μέγεθος/βάρος των εδαφικών κόκκων, την ξηρότητα του εδάφους και την ένταση του ανέμου. Πηγή: Κοσμάς, κεφάλαιο 2.3 **Αντιμετώπιση της εδαφικής διάβρωσης**, στο: LIFE TERRACESCAPE. **Εκπαιδευτικό υλικό για το σχολείο ξερολιθιάς Άνδρου**. Μυτιλήνη, 2021. σ. 14.
108. Εθνική Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Απερήμωσης. **Ελληνικό προσχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της απερίμωσης**. Αθήνα, 2000. σ. 16.

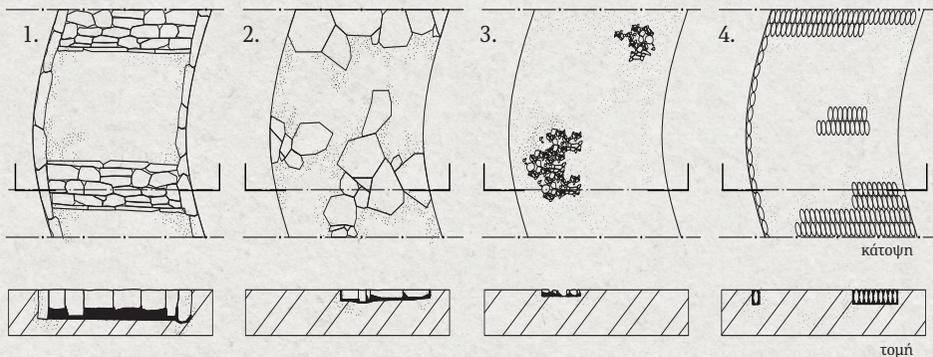
Παράλληλα, με τη δημιουργία κλίσης προς το εσωτερικό της αναβαθμίδας, και την κατασκευή αυλακιού ανά 1 μ. περίπου από την επόμενη ξερολιθιά, μπορεί και συγκρατείται το νερό που περισσεύει μετά την αποστράγγιση του. Με αυτόν τον τρόπο, σε ένα κατά τα άλλα άνυδρο τόπο η υγρασία του εδάφους είναι επαρκής για να συντηρήσει την καλλιέργεια, και το απόθεμα του νερού ικανό για να τη βοηθήσει. Παράδειγμα, στα νησιά των Κυκλάδων, το παραπάνω αυλάκι ονομαζόταν ξερεματιστής κι οδηγούσε το νερό σε διπλανό πέτρινο κανάλι, που κατέληγε σε ρέμα, όπου υπήρχαν μικρά φράγματα με ξερολιθιά και λάσπη που συγκρατούσαν το περισσευούμενο νερό του χειμώνα, για τις καλοκαιρινές καλλιέργειες.¹⁰⁹

109. <https://www.greekarchitects.gr/gr/γιαας-αναγνωσμα/ξερες-λιθιες-id4756>

Οργάνωση κυκλοφορίας και πρόσβαση

Η λιθεπίστρωση ήταν η ασφαλτόστρωση του παρελθόντος. Με την λιθεπίστρωση εξασφαλίζεται μια ομοιόμορφη σε σκληρότητα και βατότητα επιφάνεια, απαραίτητη για την καλή κυκλοφορία πεζών και οχημάτων. Οι ξερολιθικές λιθεπιστώσεις (κάθε οριζόντια επιφάνεια καλυμμένη με λίθους ή λιθόπλακες) χωρίζονται σε 4 κατηγορίες: τα λιθόστρωτα (καλντερίμια), (1.) τα πλακόστρωτα, (2.) τα χαλικόστρωτα (3.) και τα βοτσαλωτά. (4.)

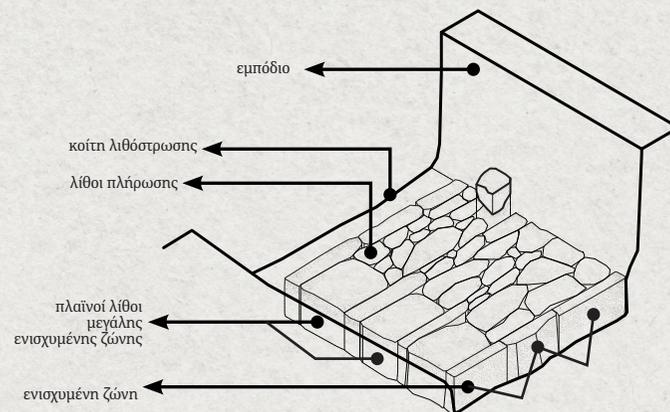
Όλα έχουν σκοπό να απομονώσουν την κυκλοφορία πεζών ή τροχοφόρων από το φυσικό έδαφος και το οποίο υφίσταται έντονες αλλοιώσεις, τόσο από την καταπόνηση λόγω συχνής χρήσης όσο και από τα φαινόμενα πάγου, υγρασίας και λάσπης ως αποτελέσματα των καιρικών συνθηκών.¹¹⁰

ΕΙΚ. 39: Οι τέσσερις κατηγορίες ξερολιθικών λιθεπιστώσεων σε κάτοψη και τομή.

Με βάση την λειτουργία τους χωρίζονται σε αστικούς άξονες (που είναι ενταγμένοι στο οικοδομικό ιστό μιας κοινότητας ή πόλης), αγροτικούς άξονες, άξονες που συνδέουν οικιστικά συγκροτήματα μεταξύ τους (πόλεις και χωριά), άξονες που οδηγούν στον τόπο εργασίας.

Αυτοί οι άξονες χωρίζονται με βάση τον φόρτο λειτουργίας τους σε δρόμους μικρού πλάτους με ελάχιστο πλάτος 0,60 μ. (μονοπάτια) και δρόμους-αρτηρίες από όπου διέρχονται εμπορεύματα (διπλής κατεύθυνσης) ως και 6 μ. πλάτος.

ΕΙΚ. 40: Σφηνωμένες ή πακτωμένες πέτρες σε λιθόστρωτο. (Προποποιημένο σχέδιο, Εγχειρίδιο Ξερολιθικών κατασκευών. **Λιθόστρωτα**, επιμέλεια: Παγκρατίου, Ιωάννινα, 2009, σ.23.)

Σε κάθε κεντρική αρτηρία τα μονοπάτια είναι λιθόστρωτα με τις πέτρες τοποθετημένες οριζόντια σαν πλάκες αλλά και μπηγμένες κατακόρυφα (πακτωμένες) στο έδαφος —για ανθεκτικότητα όπου υπάρχει ροή υδάτων. Η κατακόρυφη τοποθέτηση των πετρών συναντάται και στις βάσεις αναλημματικών τοίχων εκατέρωθεν ποταμών και ρεμάτων ώστε η ροή του νερού να προσκρούει και να μη διέρχεται στα διάκενα των αρμών και “ξεκουφώνει” τις πέτρες.¹¹¹

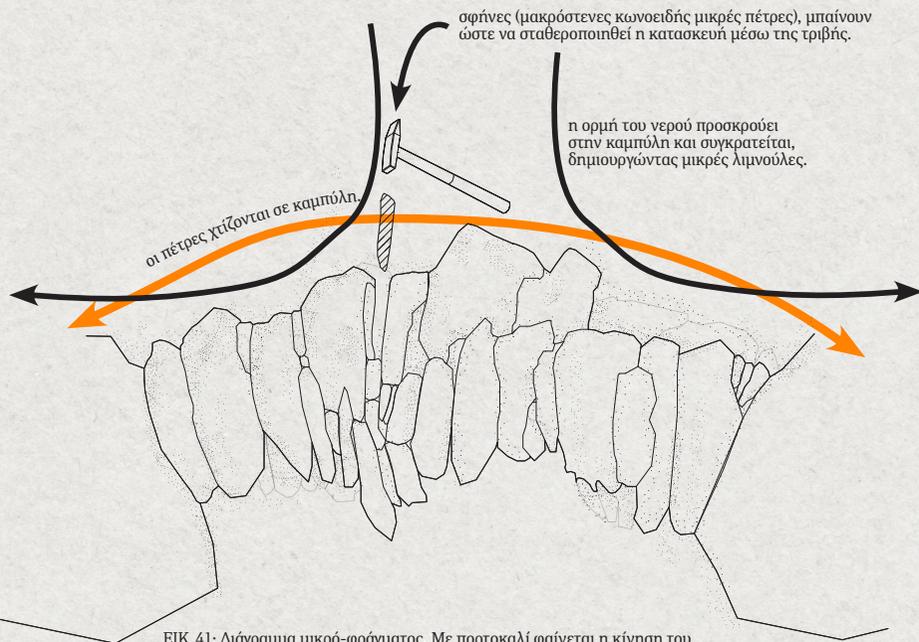
110. Εγχειρίδιο ξερολιθικών κατασκευών. **Λιθόστρωτα**, επιμέλεια: Παγκρατίου, Ιωάννινα, 2009, σ. 6.

111. LIFE TERRACESCAPE. **Εκπαιδευτικό υλικό για το σχολείο ξερολιθιάς Άνδρου**. Μυτιλήνη, 2021, σ. 44.

Αγροτικές κατασκευές και υδραυλικά έργα

Σε κάθε τόπο που το νερό είναι σπάνιο αγαθό, οι άνθρωποι συνήθιζαν να εφαρμόζουν πρακτικές για να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της λειψυδρίας, η οποία σήμερα γίνεται όλο και πιο απειλητικό πρόβλημα.

Μια παραδοσιακή μέθοδος αντιμετώπισης ήταν ανέκαθεν τα μικράς κλίμακας φράγματα ανάσχεσης κατά μήκος των κοιτών ρεμάτων

ΕΙΚ. 41: Διάγραμμα μικρό-φράγματος. Με πορτοκαλί φαίνεται η κίνηση του νερού, που ανακατευθύνεται στα πλαϊνά.

περιοδικής ροής. Ο αρχικός σκοπός αυτών των μικρό-φραγμάτων ήταν η συλλογή μικρών ποσοτήτων νερού για αρδευτικούς σκοπούς.

Τα μικρά φράγματα επιτελούν και τρεις επιπλέον λειτουργίες:

α. Μειώνοντας την ταχύτητα ροής του νερού και συγκρατώντας μέρος αυτού, επιτυγχάνεται η μεγαλύτερη διείσδυση του στο έδαφος, εμπλουτίζοντας έτσι τον υπόγειο υδροφόρα.

β. Σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων συγκρατούν σημαντικές ποσότητες νερού και φερτών υλικών, μειώνοντας έτσι το ρίσκο για πλημμύρες στους οικισμούς που συνήθως βρίσκονται στον παράκτιο χώρο, στις εκβολές των ρεμάτων.

γ. Αποτελούν εστίες βιοποικιλότητας: οι ρηχά ταμειυτήρες νερού που δημιουργούνται αποτελούν μικρές οάσεις για τα άνυδρα νησιωτικά οικοσυστήματα, αποτελώντας κατάλληλους βιότοπους για πολλά είδη χλωρίδας και πανίδας, ιδιαίτερα κατά τις περιόδους ξηρασίας.¹¹²

Άλλο σημαντικό έργο είναι τα αυλάκια που ανοίγονταν και μετέφεραν σε μεγάλη απόσταση νερό από κάποια πηγή ή κάποια στέρνα (συγκέντρωση υδάτων) μέχρι τις καλλιεργούμενες εκτάσεις και κατοικημένες περιοχές, διατρέχοντας τες. Πολλά είχαν κοίτη από συμπαγές υλικό (κουρασάνι - πορσελάνη - ή θηραϊκή γη). Στην περίπτωση αυτή η ξερολιθική κατασκευή έφερε απλώς το συμπαγές κανάλι ιδιαίτερα όπου έπρεπε να εξομαλυνθούν οι υψομετρικές διαφορές του εδάφους για την σταθερή ροή του νερού.

Τα επιφανειακά αυλάκια ποτίσματος στην πραγματικότητα ήταν ένα πολύπλοκο οικοδομικό έργο που εκτελούσαν εξειδικευμένοι τεχνίτες (κτίστες) γιατί πρόκειται για ένα εκτεταμένο δίκτυο ύδρευσης ή καλύτερα διαχείρισης υδάτινων πόρων με πολλές παραμέτρους όπως:

112. Πολλές πληροφορίες για τα μικροφράγματα αντλήθηκαν από την α.μ.κ.ε. περιεύου εργαστήριο "Μπουλούκι". <https://el.boulouki.org/sifnos>

ΕΙΚ. 42: Αυλάκι νερού στο μονοπάτι μέσα στο φαράγγι του Ασφένδου, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

α. Συγκέντρωση των νερών σε στέρνες αν έλειπε η πηγή ή ήταν ανεπαρκής.

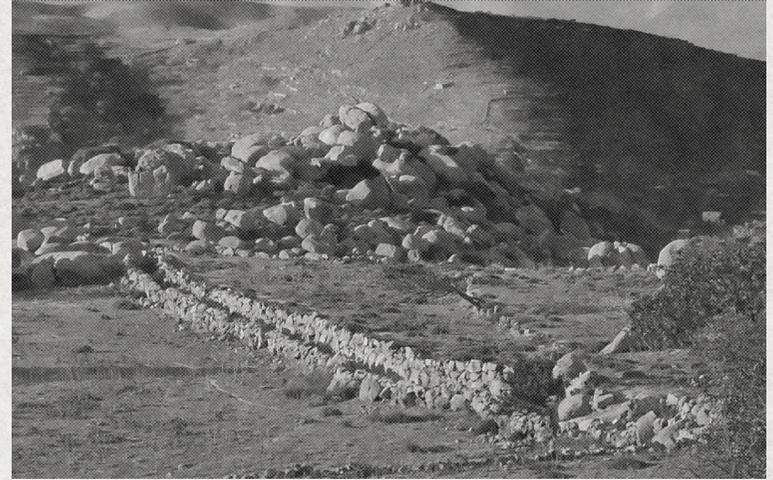
β. Διανομής με αύλακες και διασταυρώσεις στις διάφορες ιδιοκτησίες και όπου το δίκτυο ήταν μεγάλο δευτερεύουσες συγκεντρώσεις υδάτων (παραστέρνες).

γ. Εξασφάλιση ομοιογενούς κλίσης για την σταθερή ροή σε πολύ μεγάλη έκταση (λιγότερο από 5%). Ιεράρχηση των αρδευόμενων περιοχών με βάση το υψόμετρο (για φυσική ροή).¹¹³

Τα αυλάκια διακόπτονταν από φρεάτια, που κατέληγαν νέοι αύλακες διαφορετικών διευθύνσεων. Για την αλλαγή διεύθυνσης του νερού που γίνονταν με νεροφράκτες από πέτρα ή ξύλο καθώς και την διάρκεια ή ποσότητα του προς διανομή ύδατος, υπήρχε υπεύθυνος (νεροκράτης), διορισμένος από την κοινότητα.

εικ.42: Το μονοπάτι που οδηγεί στον άγιο Δημήτρη, στο ρέμα Χώνη, Σίφνος, προσωπικό αρχείο, 2025.

113. Εγχειρίδιο ξερολιθικών κατασκευών. **τοιχοί**. επιμέλεια: Παγκρατίου. Ιωάννινα, 2009. σ. 11.

ΕΙΚ. 43: Μονοπάτι στον Βόλαξ, Τήνος, προσωπικό αρχείο, 2024.

“Όταν κάνω πολλές φορές τέτοιες σκέψεις, με ανακουφίζει η εικόνα μιας ξερολιθιάς, όταν ο νους μου ακουμπάει σε μια αρχιτεκτονική. [...] Σκέφτομαι τις ξερολιθιές των νησιών, όπως και άλλα ανώνυμα κτίσματα που η αληθινή ανάγκη υπαγόρευσε, και θέλω από εκεί να αρχίσω την αναζήτησή μου μέσα από το σχήμα που οι νέοι καιροί με τα υλικά τους επιβάλλουν. Θέλω εκεί να στηρίζω τις προσπάθειές μου. Η παράδοση με διδάσκει να βλέπω τις σχέσεις και όχι τα πράγματα από μόνα τους.”¹¹⁴

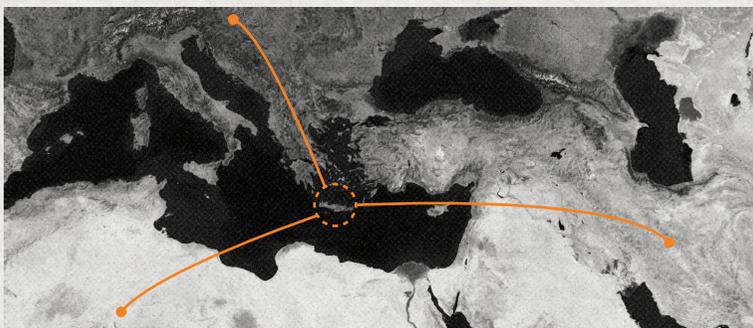
114. Κρόκος. **Κυριάκος Κρόκος, ανθολόγηση κειμένων**. Αθήνα, 2008. σσ. 18-19.

Η Κρήτη

Γεωγραφικά και ιστορικά

Η Κρήτη είναι το 5ο μεγαλύτερο νησί της μεσογείου και η γεωγραφική της θέση —σε ίση απόσταση μεταξύ Ευρώπης, Αφρικής και Ασίας— προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό την ιστορική της εξέλιξη.

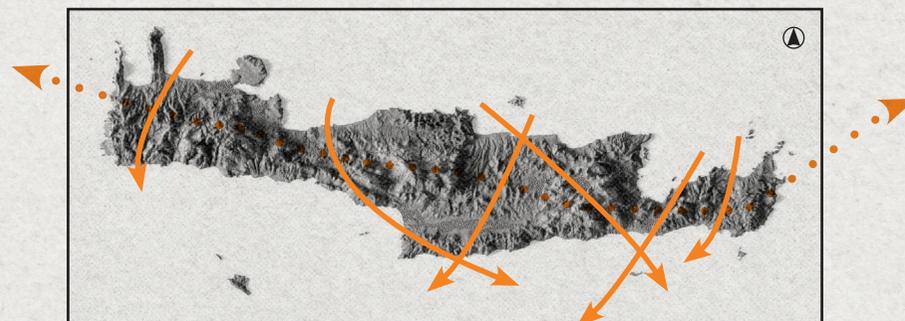
Ενδείξεις κατοίκησης υπάρχουν από τον 6ο αι. π.χ. και θεωρείται ότι δεν έχει σταματήσει να κατοικείται από τότε. Άκμασε και παρήκμασε αρκετές φορές, γεγονός που αποτυπώνεται και χωρικά, με πολλές κατασκευές να στέκουν ακόμα, άλλες να έχουν δημιουργηθεί με τα συντρίμμια των προηγούμενων και άλλες να τοποθετούνται ακριβώς πάνω στα θεμέλια του παρελθόντος.

ΕΙΚ. 44: Χάρτης ArcGis που φαίνεται η γεωγραφική θέση της Κρήτης.

Τα προϊστορικά σπίτια, τα ανάκτορα της Φαιστού ή της Κνωσού, οι βυζαντινές εκκλησίες, τα βενετσιάνικα κτίσματα, τα τζαμιά συνυπάρχουν με το λαϊκό κρητικό καμαρόσπιτο και την σύγχρονη ζωή.¹¹⁵

Είναι ένα νησί έκτασης 8.336 τ.χ. και διατρέχεται από τα ανατολικά προς τα δυτικά από μια αλληλουχία οροσειρών που λειτουργούν ως ραχοκοκκαλιά του νησιού και αφήνουν ελάχιστες διόδους επικοινωνίας στη βόρεια με τη νότια πλευρά.

ΕΙΚ. 45: Τρισδιάστατο μοντέλο της Κρήτης που φαίνονται οι οροσειρές και οι διόδοι επικοινωνίας βόρρα και νότου. (Απεικόνιση από τρισδιάστατο σχέδιο της σελίδας **SHUSTRIK MAPS**).

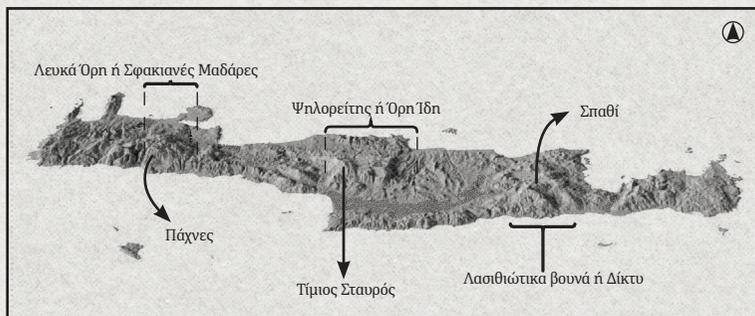

ΕΙΚ. 46: Αντικείμενο (GE C-8841) της εθνικής βιβλιοθήκης της Γαλλίας, άγνωστης χρονολογίας (1613-1678) δια χειρός Marco Boschini, απεικονίζει την Κρήτη στην εποχή της Αναγέννησης. Πηγή: <https://el.wikipedia.org/wiki/Μεσαρά>

115. Μποζινέκν - Διδώνη. **Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική ΚΡΗΤΗ**. Αθήνα, 1985. σ. 9.

Η γεωμορφολογία

Η Κρήτη έχει 15 οροσειρές με τις 3 από αυτές να ξεπερνούν τα 2000 μέτρα ύψος.¹¹⁶ Από τα ανατολικά προς τα Δυτικά είναι: τα Λευκά Όρη ή Σφακιανές Μαδάρες¹¹⁷ (υψηλότερη βουνοκορφή Πάχνες 2.453 μ. και πάνω από 50 βουνοκορφές άνω των 2000 μ.), ο Ψηλορείτης ή Όρη Ίδη (Τίμιος Σταυρός 2.456 μ.) και τα Λασιθιώτικα βουνά ή Δίκτυ (Σπαθί 2148 μ.).

ΕΙΚ. 47: Τρισδιάστατο μοντέλο της Κρήτης που φαίνονται οι οροσειρές και οι κορυφές τους. (απεικόνιση από τρισδιάστατο σχέδιο της σελίδας **SHUSTRUK MAPS**).

116. Lazaridis. *Women's Work and Lives in Rural Greece*. London, 2009. σ. 172.

117. Μάδαρος σημαίνει φαλακρός, τόπος αποψιλωμένος, γυμνός. Πηγή: Κελαϊδής. *Αρχαίες Πόλεις Στα Σφακιά*. Αθήνα, 1982. σ. 42.

Είναι κυρίως ορεινό 49% (28,5% ημιορεινό και 22,5% πεδινό)¹¹⁸ και οι περισσότεροι οικισμοί ήταν εγκατεστημένοι στα βουνά, λόγω της φυσικής διαμόρφωσης των παραθαλάσσιων περιοχών αλλά και για την προφύλαξη από επιδρομές, πολέμους και πειρατές.¹¹⁹

Η στροφή προς την θάλασσα έγινε τον 20ο αιώνα και κύρια αίτια αποτελούν ο τουρισμός¹²⁰ και συγκεκριμένες πολιτικές αποφάσεις.¹²¹ Το 1970-1980 ξεκίνησε η υπερτουριστικοποίηση του νησιού.¹²²

Οι τεκτονικές διεργασίες και η διάβρωση του νερού στα ασβεστολιθικά πετρώματα έχουν δημιουργήσει πολυάριθμες καρστικές μορφές¹²³ όπως φαράγγια, οροπέδια, καταβόθρες, σπήλαια, πηγές και υπόγεια κανάλια.¹²⁴

Έχουν καταγραφεί από τον 16ο αιώνα πάνω από 1600 είδη βλάστησης από τα οποία περίπου 200 είναι ενδημικά.¹²⁵

118. Σκουτέλης. *Κρήτη, οι οικισμοί της υπαίθρου*. Χανιά, 2020. σ. 51.

119. Μποζινέκη – Διδώνη. *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική ΚΡΗΤΗ*. Αθήνα, 1985. σ. 2.

120. Σκουτέλης. *Κρήτη, οι οικισμοί της υπαίθρου*. Χανιά, 2020. σ. 53.

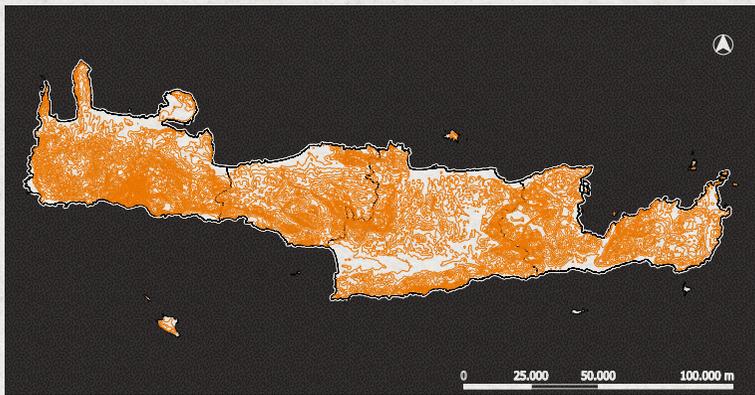
121. Αναφορά του Σήφη, κάτοικος Αγίου Νεκταρίου στα Σφακιά, που μου εξιστόρησε πώς το 70΄ δόθηκαν επιδόματα πείνας ώστε οι νομαδικοί κάτοικοι να εγκατασταθούν μόνιμα στο χειμερινό χωριό τους (από τα Κολοκάσια, που στέκουν σήμερα εγκαταλεημένα, στον Άγιο Νεκτάριο), με πρόφαση την φυσική επικινδυνότητα από κατολισθήσεις και σεισμούς. Μέχρι σήμερα το μεγαλύτερο μέρος του χωριού στέκει, μετά από τόσα χρόνια εγκατάλειψης.

122. Vogiatzakis. Rackham. *Crete*. 2007. σ. 288.

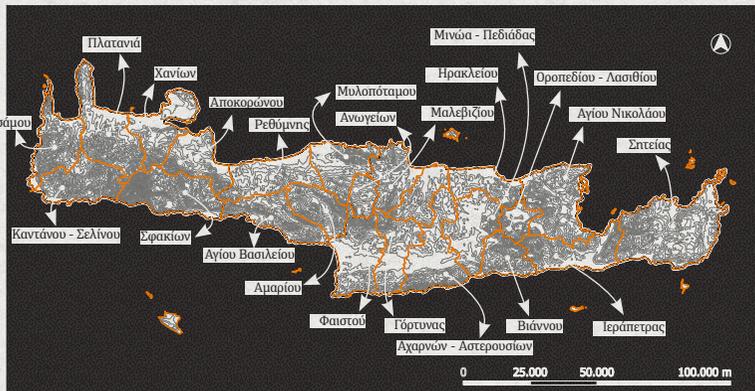
123. Καρστικές μορφές δημιουργούνται από την καρστική διάβρωση που γίνεται όταν το νερό, εμπλουτισμένο με διοξείδιο του άνθρακα (χημικός τύπος CO₂), λειτουργεί ως διαλυτικό μέσο και προκαλεί την χημική αποσάθρωση - διάλυση των ανθρακικών πετρωμάτων (μάραμα - ασβεστόλιθοι). Πηγή: https://www.topoguide.gr/geology/geology_karst.php

124. Κυριακοπούλου. Πλουμή. Γεωργοπούλου. *Ενημερωτικός οδηγός για τις υπηρεσίες των οικοσυστημάτων εντός του δικτύου NATURA 2000 στις ορεινές περιοχές της Κρήτης*. Ηράκλειο, 2017. σ. 13.

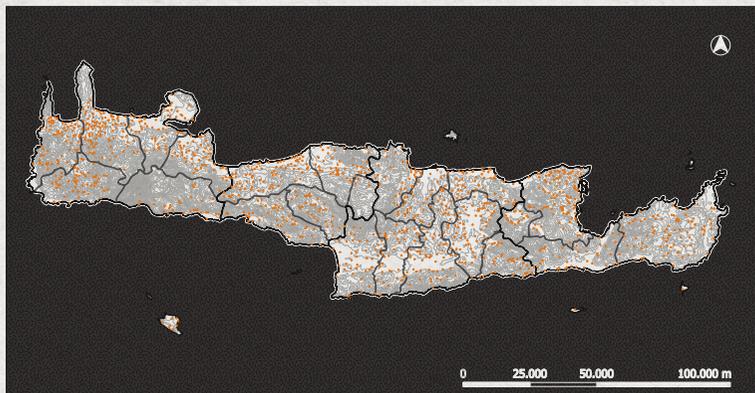
125. Vogiatzakis. Rackham. *Crete*. 2007. σ. 279.

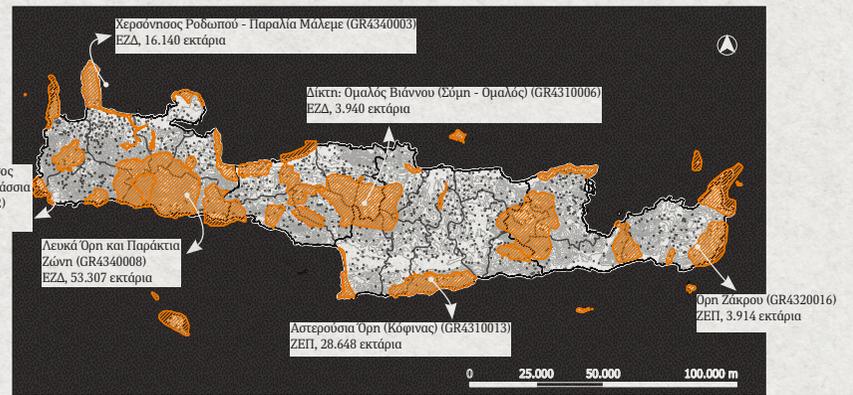
ΕΙΚ. 48: Ύψομετρικές ανά 100 μέτρα.

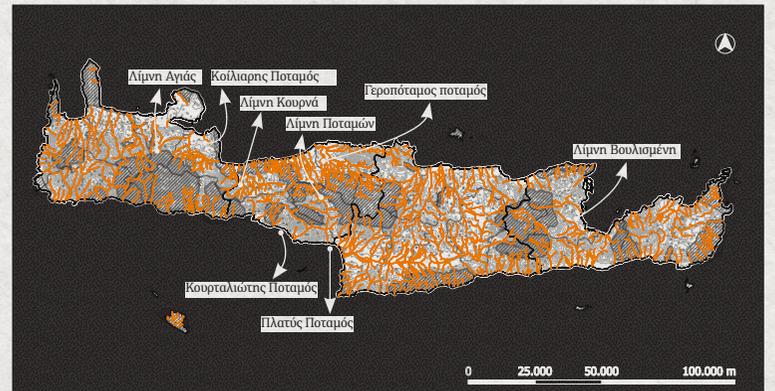
ΕΙΚ. 49: Όρια δήμων.

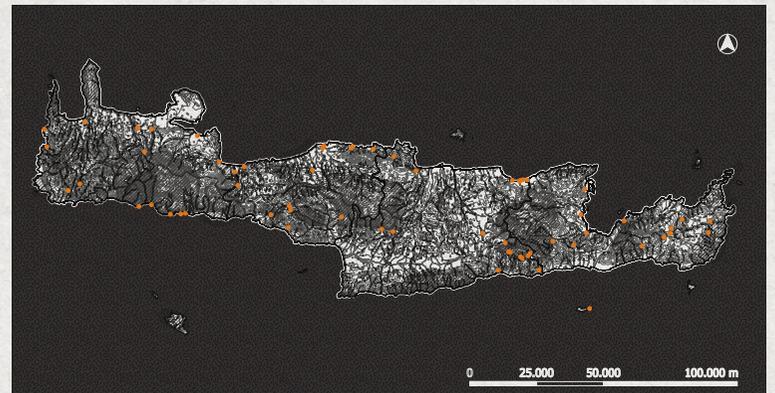
ΕΙΚ. 50: Πόλεις και χωριά.

ΕΙΚ. 51: Περιοχές NATURA2000.

ΕΙΚ. 52: Ποτάμια - λίμνες.

ΕΙΚ. 53: Πηγές εκφόρτισης.

Η χλωρίδα

Η βλάστηση είναι τυπικά μεσογειακή με δάση, μεσογειακή σαβάνα,¹²⁶ μακία,¹²⁷ φρύγανα,¹²⁸ στέπες¹²⁹ και κάποια ειδική βλάστηση¹³⁰ σε γκρεμούς, βάλτους, βουκοροφές, καλλιεργημένες εκτάσεις και κατασκευές.

126. Εκτεταμένες χορτολιβαδικές εκτάσεις με διάσπαρτα δέντρα και θάμνους, προσαρμοσμένα σε περιοχές με μεσογειακό κλίμα, δηλαδή με ήπιους και βροχερούς χειμώνες και θερμά, ξηρά καλοκαίρια, επίσης χρησιμοποιούνται συχνά για βόσκηψη εξημερωμένων ζώων, γεγονός που έχει αλλάξει την σύσταση τους σε ανθεκτικά ξηλώδη άγρια φυτά. Η ακακία ή κυανόφυλλη (*Acacia saligna*) είναι συχνό φυτό στις σαβάνες της Κρήτης.

127. Η αλλιώς θαμνώδης διάπλαση, συναντάται σε υγρές περιοχές με μεσογειακό τύπο κλίματος και σε υψόμετρο από 0-600 μέτρα. Κάποια γνωστά είναι: το πουνράρι (*Quercus coccifera*), η αριά (*Quercus ilex*), ο σχίνος (*Pistacia lentiscus*), η κουμαριά (*Arbutus unedo*).

128. Είναι μικρά φυτά, συνήθως θάμνοι, με μικρά και αγκαθωτά φύλλα. Φυτρώνουν σε χαμηλά υψόμετρα σε μεσογειακές χώρες, ανθίζουν άνοιξη και καλοκαίρι. Αντέχουν στις υψηλές θερμοκρασίες και στην ξηρασία. Ως επί το πλείστον είναι αρωματικά και πολλά είναι γνωστά για τις φαρμακευτικές τους ιδιότητες, καθώς χρησιμοποιούνται στην πρακτική ιατρική ήδη από την αρχαιότητα. Αναπτύσσεται κυρίως σε φωχά και βραχώδη αβεστολιθικά και πυριτικά εδάφη ή σε εκτάσεις που έχουν επανειλημμένα καεί από πυρκαγιές. Κάποια γνωστά ενδημικά είναι: -το θυμάρι (*Coridothymus capitatus*, *Thymus* sp.), η λαδανιά (*Cistus creticus*, *Cistus salvifolius*), το φασκόμυλο (*Salvia triloba*), ο ασπάλαθος (*Calicotome villosa*).

129. Καλύπτεται από συστάδες χλόης ανά διαστήματα, λόγω του λιγοστού διαθέσιμου νερού (μέση βροχόπτωση της στέπας: 200-800 χιλιοστά ετησίως) και έχει ελάχιστα φυτά με ξυλώδη κορμό (εκτός από αυτά στις όχθες ποταμών), το κλίμα της είναι εξαιρετικά σκληρό, με μεγάλους, κρύους και ανεμοδαρμένους χειμώνες καθώς και ξηρά και πολύ ζεστά καλοκαίρια.

130. Παραδείγματα αποτελούν: το δίκταμο (*Origanum dictamnus*) που είναι ενδημικό φυτό γνωστό για τις φαρμακευτικές του ιδιότητες, και το υπέρικο (*Hypericum aciferum*), μικρός ενδημικός θάμνος.

Αυτά τα είδη καθορίζονται από την υγρασία, δηλαδή την ετήσια βροχόπτωση, την δυνατότητα συγκράτησης του εδάφους και την ποιότητα του εδάφους που είτε επιτρέπει είτε αποτρέπει την ανάπτυξη του ριζικού συστήματος των φυτών.¹³¹ Η μακία, τα φρύγανα και οι στέπες συναντώνται συνήθως ως μωσαϊκό, παρά σαν μεγάλα κομμάτια ενός είδους. Οι ορεινές περιοχές αποτελούν ενδιαίτημα πολλών αρωματικών φυτών, η χρήση των οποίων ως φαρμακευτικά, βότανα και τροφή, χρονολογούνται από την αρχαιότητα.¹³²

ΕΙΚ. 54: Δίκταμο, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

131. Αγγλική ορολογία "root penetration".

132. Κυριακοπούλου, Πλουμή, Γεωργοπούλου. **Ενημερωτικός οδηγός για τις υπηρεσίες των οικοσυστημάτων εντός του δικτύου NATURA 2000 στις ορεινές περιοχές της Κρήτης**. Ηράκλειο, 2017. σ.28.

ΕΙΚ. 55: Σφακιανές Μαδάρες, πρωί, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

ΕΙΚ. 56: Σφακιανές Μαδάρες, μεσημέρι, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

ΕΙΚ. 57: Σφακιανές Μαδάρες, απόγευμα, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

Η πανίδα

Στην πλειστοκόκαινο Κρήτη κυκλοφορούν ελέφαντες στο μέγεθος μοσχариού, χερσαίοι αναρριχητικοί ιπποπόταμοι στο μέγεθος γουρουνιού¹³³ και ελάφια.

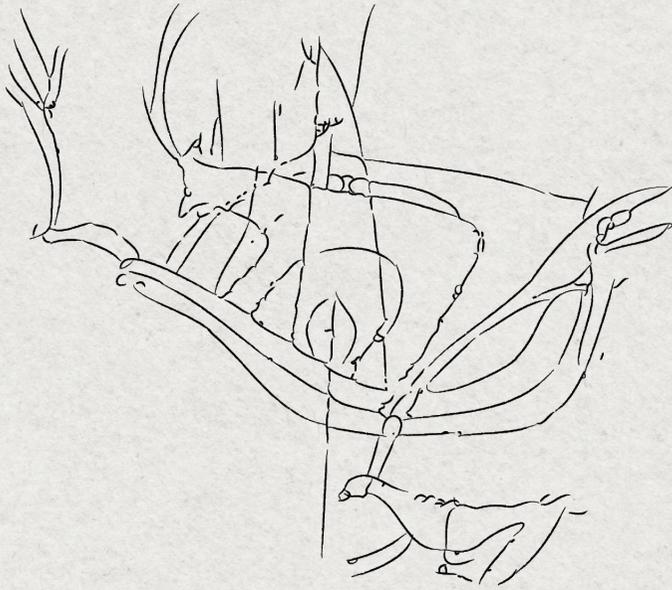
Σήμερα, έχει μεγαλύτερες πιθανότητες να συναντήσει κανείς το Αγρίμι ή Κρητικός Αίγαγρος (*Capra aegagrus cretica*), που είναι σημαντικό ζώο και σύμβολο του νησιού, ζει στα Λευκά Όρη, μέσα στο φαράγγι της Σαμαρίας και στα γειτονικά φαράγγια, όπως και σε κάποια κοντινά ακατοίκητα νησιά. Επίσης, πολλά πτηνά κατοικούν ή σταθμεύουν περνώντας το νησί. Η Κρήτη έχει 12 χαρακτηριστικά είδη αρπακτικών πουλιών¹³⁴ και στα Σφακιά¹³⁵ είναι πολυπληθής η Πέρδικα ή πετροπέρδικα (*Alectoris graeca*). Αυτά, φωλιάζουν στους κάθετους ασβεστολιθικούς βράχους και στα φαράγγια που διατρέχουν το νησί, είναι πτωματοφάγα (κυρίως αιγοπρόβατα) και λειτουργούν ως καθαριστές του οικοσυστήματος.¹³⁶

133. Vogiatzakis. Rackham. **Crete**. 2007. σ. 282.

134. Κάποια είναι: ο γυπαετός ή κοκαλός (*Gypaetus barbatus*), το όρνιο (*Gyps fulvus*) και ο σπιζαετός η σκαροβιτοίλα (*Hieraaetus fasciatus*), η Κρήτη είναι το τελευταίο καταφύγιο του γυπαετού στην Ελλάδα.

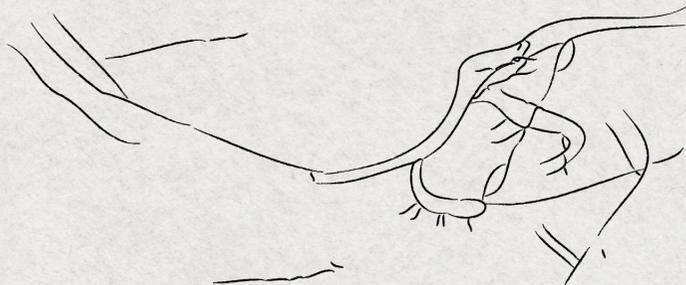
135. Σύμφωνα με μαρτυρίες ντόπιων.

136. Κυριακοπούλου. Πλουμή. Γεωργοπούλου. **Ενημερωτικός οδηγός για τις υπηρεσίες των οικοσυστημάτων εντός του δικτύου NATURA 2000 στις ορεινές περιοχές της Κρήτης**. Ηράκλειο, 2017. σ. 30.

Χαράξεις - Άξονες - Μονοπάτια

Για την δημιουργία ενός δικτύου διακίνησης ανθρώπων και αγαθών, οι Κρητικοί χρειάστηκε να διαμορφώσουν ένα πλέγμα κινήσεων που αποτελεί σταθερά και δημιουργεί ενιαίο τρόπο κίνησης σε διαφορετικές εποχές κατοίκησης.

“Οι εξαιρετικά περιορισμένες αυτές δυνατότητες κάνουν τις χαράξεις μοναδικές και για το λόγο αυτό, οι κεντρικές αρτηρίες χρησιμοποιήθηκαν διαρκώς στις επάλληλες φάσεις κατοίκησης του νησιού.”¹³⁷

Μέχρι και σήμερα είναι εμφανή μονοπάτια που συνδέουν όλα τα χωριά μεταξύ τους, με πολλά να σηματοδοτούνται τα τελευταία χρόνια για πεζοπορία.

ΕΙΚ. 58: Τοιχογραφία που απεικονίζει αγρίμια, βέλη και σύμβολα. (Πηγή: Κελαϊδής. *Αρχαίες Πόλεις Στα Σφακιά*. Αθήνα, 1982.)

137. Τζεδάκης. Χρυσουλάκη. Κυριοπούλου. *Ο δρόμος στη μινωική Κρήτη*. Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ.Α2. Χανιά, 1990. σ. 406.

ΕΙΚ. 59: Οδικές αρτηρίες και ακτοπλοϊκές γραμμές.

Η αγροτική οικονομία στην Κρήτη

Η Κρήτη αποτελεί ένα από τα πιο γόνιμα εδάφη, λόγω κλίματος και γεωγραφικής θέσης, με την ευχέρεια να καλλιεργεί προϊόντα θερμού και ψυχρού κλίματος, αλλά και με μια μακρά παράδοση στην γεωργία και την κτηνοτροφία. Από την αρχαιότητα κάθε σπιθαμή γης αξιοποιείται και για αυτό μέχρι πρόσφατα ο πληθυσμός ήταν σχεδόν αποκλειστικά αγροτικός, κτηνοτροφικός και αλιευτικός. Γεγονός που άλλαξε μόλις πρόσφατα, με την ενίσχυση και ταχύτατη εξάπλωση του τουρισμού ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ασχολείται πρωτίστως με τουριστικές υποδομές και οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αποτελούν δευτερεύουσα ασχολία. Αυτό συνέβη ιδιαίτερα στην βόρεια ακτογραμμή, από τα Χανιά μέχρι τον Άγιο Νικόλαο.

Εκτός του τουρισμού, άλλες σημαντικές αλλαγές υπήρξαν: η έναρξη καλλιέργειας κηπευτικών προϊόντων από την δεκαετία του 60, η εντατικοποίηση της ελαιουργίας λόγω εκσυγχρονισμού των καλλιεργητικών μεθόδων και των ελαιουργείων και η εισαγωγή εξωτικών ειδών όπως αβοκάντο και ακτινίδια. Μέσω αυτών των αλλαγών και άλλων το κατά κεφαλήν εισόδημα στην Κρήτη αυξήθηκε και έφτασε τους αριθμούς των υπόλοιπων αγροτικών περιοχών.

Από την στιγμή που η Κρήτη ενώθηκε με την υπόλοιπη Ελλάδα το 1913 και η Ελλάδα μπήκε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1981, καταγράφηκαν αρκετά προβλήματα στον αγροτικό τομέα —τα οποία χαρακτήριζαν τον αγροτικό τομέα όλης της Ελλάδας— που ήταν μεταξύ άλλων:

οι μικρές και κατακερματισμένες ιδιοκτησίες (την δεκαετία του 50 το 96% των αγροτικών εκτάσεων ήταν ιδιόκτητα και καλλιεργούνταν από τις οικογένειες στις οποίες άνηκαν), που σημαίνει ανεπάρκεια εργατικών χεριών και λιγότερη από την δυνατή αξιοποίηση των μηχανημάτων τους πολύ παραγωγικούς μήνες, το οποίο στην συνέχεια σημαίνει μεγαλύτερο κόστος παραγωγής ανά τεμάχιο και μικρή παραγωγικότητα στην εργασία.

Η απουσία υποδομών για την αξιοποίηση αρόσιμης γης όπως και η αμάθεια πάνω στους νέους νόμους του εμπορίου κατέστησαν την Κρήτη ανεπαρκής να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της παγκοσμιοποιημένης αγοράς. Παράλληλα, η επιμονή των ντόπιων στην καλλιέργεια κάποιων προϊόντων που δεν είχαν ζήτηση στην Ε.Κ. όπως αμπέλια και πορτοκάλια, επιβάρυνε επιπροσθέτως το οικονομικό πλεόνασμα¹³⁸ όπως και η απουσία οδικού δικτύου, χωρίς το οποίο πολλά ευαίσθητα προϊόντα (όπως ντομάτες) έφταναν στα ράφια ήδη χαλασμένα.

Λόγω αυτών θεωρήθηκε αναγκαία η “αναβάθμιση” του νησιού μέσα από την υιοθέτηση ενός προγράμματος προσαρμογής, διαρθρωτικών αλλαγών και σύγκλισης για τις χώρες της Μεσογείου. Τα Μεσογειακά

138. Ως οικονομικό πλεόνασμα νοείται ως το μέρος της παραγωγής που δεν χρησιμοποιείται ή καταναλώνεται. Πηγή: <https://el.economy-pedia.com/11031221-economic-surplus>

Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ), συγκεκριμένα τα ΜΟΠ¹³⁹ Κρήτης, που εφαρμόστηκαν από το 1987 έως το 1992, είχαν σαν κύριους στόχους την ενίσχυση της Κρήτης ώστε να μην πληγεί πολύ από την ένταξη της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στην Ε.Κ. (επίσης χώρες με πρωτίστως πρωτογενή παραγωγή) και την αποφυγή της ολικής εξάρτησης της από τον τριτογενή τομέα (κυρίως τον τουρισμό).¹⁴⁰

Για την επίτευξη των στόχων και την αποφυγή της υπερπαραγωγής προϊόντων που η Ε.Κ. είχε πλεόνασμα, εφαρμόστηκαν μέτρα εκσυγχρονιστικά των μέσων παραγωγής, μείωσης κόστους και αύξηση της ανταγωνιστικότητας της αγοράς των υφιστάμενων καλλιεργειών χωρίς της αύξηση του όγκου παραγωγής. Επιπρόσθετα προγράμματα στόχευαν στην βελτίωση ποιότητας της κτηνοτροφίας, την αντικατάσταση προϊόντων χωρίς ζήτηση με προϊόντα που είχαν και την δημιουργία υποδομών.

Σχεδόν το 30% των ΜΟΠ Κρήτης χρηματοδοτούνταν από τον Ελληνικό εθνικό προϋπολογισμό και το υπόλοιπο από την Ε.Κ. Για την επιτυχή εφαρμογή των ΜΟΠ οι ελληνικές αρχές έπρεπε να υποβάλουν προπαρασκευαστικά προγράμματα, κάτι που δεν έκαναν και αντ' αυτού τα χρήματα χρησιμοποιήθηκαν σε έργα υποδομής και όχι στην ενίσχυση των νέων καλλιεργειών και

---

139. Τα προγράμματα συμφωνήθηκαν από έκτακτο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο τον Μάρτιο 1985. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα ΜΟΠ, παράλληλα, συστηματοποίησαν την διάδοση του τουρισμού σε όλη τη χώρα και προσαρμόσαν το αίτημα για τουριστική ανάπτυξη με το ηγεμονικό ευρωπαϊκό οικονομικό αφήγημα περί ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης. Πηγή: Νικολακάκης. **Το τουριστικό παράδοξο**. 2015. σ. 44.

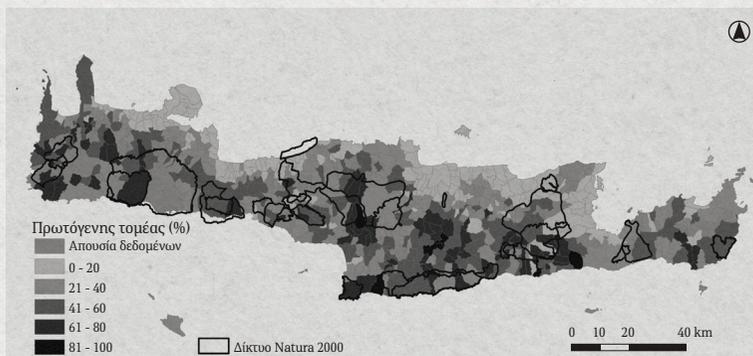
140. Για μια εκτενή ανάλυση των ΜΟΠ Κρήτης ανατρέξτε στο δοκίμιο: Lazaridis. **Women's Work and Lives in Rural Greece**. London, 2009. σ. 39. Το δοκίμιο υπήρξε κατευθυντήρια πηγή του παρόντος κεφαλαίου.

την ενίσχυση της μορφής της ομαδικής συνεργασίας. Τα διοικητικά ιδρύματα της χώρας που ήταν υπεύθυνα για την πραγματοποίηση των στόχων της Ε.Κ. δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην πολύπλοκη και συχνά αντικρουόμενη σχέση μεταξύ στοχοθεσίας και ντόπιας κουλτούρας, για παράδειγμα η Ε.Κ. στόχευε οι παραγωγοί ελαιόλαδου να μεταβούν σε άλλα προϊόντα. Αυτός ο στόχος δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί επειδή είχαν προηγηθεί οι γενναιόδωρες επιδοτήσεις παραγωγής που καταβλήθηκαν άμεσα στους αγρότες την δεκαετία του '80, τα οποία ενθάρρυναν τους παραγωγούς να φυτεύουν περισσότερα δέντρα και να παράγουν περισσότερο ελαιόλαδο. Λόγω των επιδοτήσεων κάποιοι ξερίζωσαν τους αμπελώνες τους, κρατώντας μόνο ένα μικρό αγροτεμάχιο για οικιακή χρήση, και φύτεψαν ελαιόδεντρα κινούμενοι προς την μονοκαλλιέργεια, δημιουργήθηκε έτσι μια σχέση εξάρτησης των παραγωγών στις επιδοτήσεις και μια αδιαφορία στην ίδια την παραγωγή αφού η ζήτηση, το πλεόνασμα, οι τοπικές συνήθειες, η εισαγωγή και εξαγωγή ήταν ασύμβατες, χαώδεις και ακατανόητες.

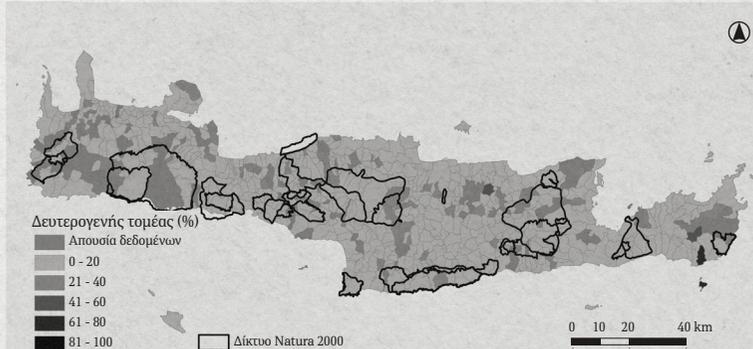
Μέχρι σήμερα, ο στρατηγικός σχεδιασμός είναι ανύπαρκτος¹⁴¹ και οι αγρότες συνεχώς ζητούν από την κεντρική πολιτική αλλά και την περιφέρεια Κρήτης να μεριμνήσουν για την πληροφόρηση και εξειδίκευση των παραγωγών ώστε ο πρωτογενής τομέας να παίξει καθοριστικό ρόλο στο ΑΕΠ¹⁴² της Κρήτης και όλης της Ελλάδας.

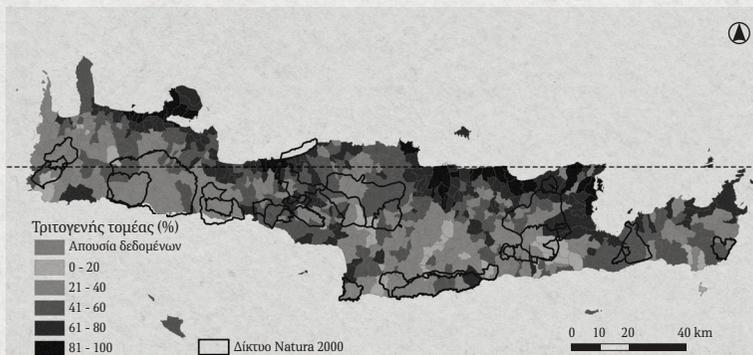
141. https://www.neakriti.gr/kriti/1657512_kriti-etsi-tha-ana%20theti-i-agrotiki-oikonomia-toy-nisioy-ti-zitoy%20n

ΕΙΚ. 60: Ποσοστό εργαζομένων στον πρωτογενή τομέα στις Τοπικές Κοινότητες της Κρήτης. Σημειώνονται οι περιοχές του Δικτύου NATURA 2000 με ορεινό τμήμα πάνω από τα 700 μέτρα (στοιχεία: ΕΛΣΤΑΤ 2011).

ΕΙΚ. 61: Ποσοστό εργαζομένων στον δευτερογενή τομέα στις Τοπικές Κοινότητες της Κρήτης. Σημειώνονται οι περιοχές του Δικτύου NATURA 2000 με ορεινό τμήμα πάνω από τα 700 μέτρα (στοιχεία: ΕΛΣΤΑΤ 2011).

ΕΙΚ. 62: Ποσοστό εργαζομένων στον τριτογενή τομέα στις Τοπικές Κοινότητες της Κρήτης. Σημειώνονται οι περιοχές του Δικτύου NATURA 2000 με ορεινό τμήμα πάνω από τα 700 μέτρα (στοιχεία: ΕΛΣΤΑΤ 2011).

Υπάρχει μια κοινή θέση ότι οι επιδοτήσεις αγρανά-
πausης πρέπει να σταματήσουν, όπως και η σχέση
εξάρτησης των αγροτών με αυτές. Παρ' όλα αυτά ο
πρωτογενής τομέας συνεχίζει να αποτελεί την βάση
της κρητικής οικονομίας.

Η συχνότερη καλλιέργεια είναι οι ελιές, με κάποιους
ελαιώνες να ξεπερνούν τα 2000 χρόνια ύπαρξης. Τα
τελευταία χρόνια πολλές ελιές χάνονται λόγω έργων¹⁴³
και λειψυδρίας.¹⁴⁴

Πλέον δεν αξιοποιείται η γη ανάμεσα στις ελιές, οι
αγρότες προτιμούν την λογική της μονοκαλλιέργειας.
Πορτοκάλια, ακτινίδια και άλλα εξωτικά είδη όπως
αβोकάντο αντικαθιστούν τους ελαιώνες όπου δεν έχει
παγετώνες. Τα αμπέλια είναι πιο συγκεντρωμένα στην
κεντρική Κρήτη.

Σήμερα, το νησί είναι μία από τις κορυφαίες περιο-
χές της Ελλάδας στην παραγωγή ελιάς, ελαιολάδου,
σταφυλιών, εσπεριδοειδών και λαχανικών, τα οποία
εξάγονται κυρίως στην υπόλοιπη Ελλάδα.

Πολλές αλλαγές έγιναν με την εντατικοποίηση της
γεωργίας μέσω της εισαγωγής μηχανημάτων όπως
μπουλντόζες, τρακτέρ και φρέζες, την κατασκευή

142. Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ή ΑΕΠ) αποτελεί το κυριότερο μακροοικονομικό μέγεθος. Ο βασικός στόχος μέτρησής του είναι η απόκτηση ενός μέτρου της συνολικής ποσότητας αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται για την αγορά σε μία δεδομένη χώρα κατά μία δεδομένη χρονική περίοδο. Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/Ακαθάριστο_Εγχώριο_Προϊόν

143. <https://apdkritis.gov.gr/el/historical-olive-trees-of-kaستي>, https://www.efsyn.gr/aferomata/efkriti/214409_xilonoy-n-elies-sto-kaستي-antidroy-n-oi-katoiko-i και <https://prosoxiaerodromio.gr/30reasons/>

144. https://www.neakriti.gr/kriti/2069580_ampelia-kai-elaiiones-y-poferoy-n-i-leipsydr-ia-blapte-sobara-tin-paragogi και <https://www.ertnews.gr/roi-idiseon/synagermos-gia-ti-leipsydr-ia-i-klimatiki-krisi-eksantlei-ta-ydatina-apothemata/>

πλαστικών θερμοκηπίων και την εφαρμογή αυτόματων ποτιστικών. Οι αλλαγές αυτές ώθησαν στην διάλυση πολλών ξερολιθικών κατασκευών μιας και εμπόδιζαν την διέλευση και εγκατάσταση των παραπάνω, έτσι πολλοί αγρότες γκρέμισαν τοιχεία και πεζούλες για να δημιουργήσουν μεγάλες, ανοιχτές εκτάσεις κατάλληλες για μηχανοκίνητη καλλιέργεια και συγκομιδή.

Η μπουλντόζα συγκεκριμένα έχει αποτελέσει μια καταστροφική δραστηριότητα στην Κρήτη, που μέσω της

Κατανομή της χρησιμοποιούμενης γεωργικής έκτασης κατά βασικές κατηγορίες και περιφέρεια, 2020

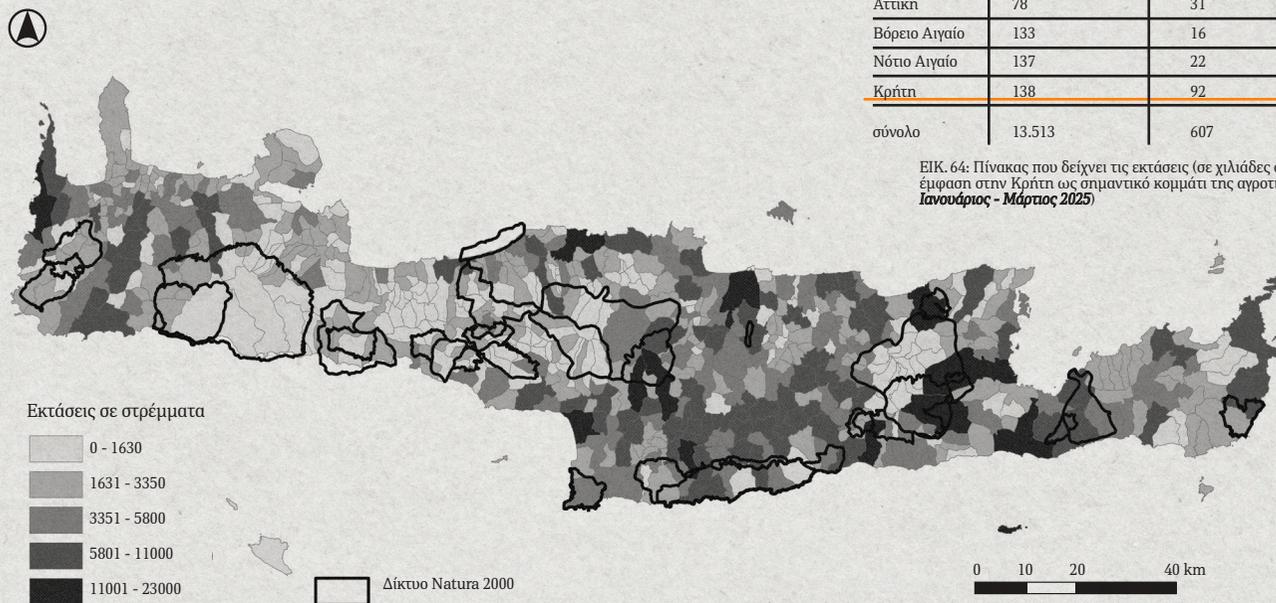
Αντιγραφή Γεωργίας - Κτηνοτροφίας, 2021

Περιφέρεια	Επίγειες καλλιέργειες	Αμπέλια και σταφιδάμπελα	Δενδρώδεις καλλιέργειες	Θερμοκήπια	Λοιπές εκτάσεις
Ανατολική Μακεδονία και Θράκη	2.478	40	166	890	402
Κεντρική Μακεδονία	3.937	47	909	5.334	524
Δυτική Μακεδονία	1.406	16	69	167	387
Ήπειρος	219	3	230	1.633	261
Θεσσαλία	2.576	32	403	1.726	456
Στερεά Ελλάδα	1.232	40	738	478	475
Ιόνια νησιά	39	23	277	193	222
Δυτική Ελλάδα	906	93	902	15.627	473
Πελοπόννησος	244	151	1.819	3.401	342
Αττική	78	31	273	2.534	56
Βόρειο Αιγαίο	133	16	472	451	607
Νότιο Αιγαίο	137	22	135	778	360
Κρήτη	138	92	1.347	15.509	1.754
σύνολο	13.513	607	7.741	48.720	6.319

ΕΙΚ. 64: Πίνακας που δείχνει τις εκτάσεις (σε χιλιάδες στρέμματα) και τις καλλιέργειες τους στις περιφέρειες της Ελλάδας, με έμφαση στην Κρήτη ως σημαντικό κομμάτι της αγροτικής οικονομίας. (Στοιχεία από Ελληνική Στατιστική Αρχή. **Ελλάς με αριθμούς, Ιανουάριος - Μάρτιος 2025**)

υπερβολικής χρήσης της έχει προκαλέσει ανεπανόρθωτες ζημιές σε αρχαιολογικούς χώρους, καλλιεργήσιμες εκτάσεις και έχει συμβάλει στην μεγιστοποίηση του κινδύνου διάβρωσης του εδάφους.¹⁴⁵

Η περιοχή με την περισσότερη χρήση μηχανοποιημένης γεωργίας είναι η πεδιάδα της Μεσαράς, στο νομό Ηρακλείου, η οποία αποτελεί

ΕΙΚ. 63: Εκτάσεις δενδρωδών καλλιεργειών στην Κρήτη όπου σημειώνονται οι περιοχές του Δικτύου NATURA 2000 με ορεινό τμήμα πάνω από 700 μέτρα (Στοιχεία: ΕΛΣΤΑΤ 2010).

Οι ΕΙΚ. 60, ΕΙΚ. 61, ΕΙΚ. 62, ΕΙΚ. 63 είναι τροποποιημένοι χάρτες από: Κυριακοπούλου, Πλουμή, Γεωργοπούλου. **Ενημερωτικός οδηγός για τις υπηρεσίες των οικοσυστημάτων εντός του δικτύου NATURA 2000 στις ορεινές περιοχές της Κρήτης**. Ηράκλειο, 2017. σ.56.

145. Vogiatzakis, Rackham. **Crete**. 2007. σ.289.

τη μεγαλύτερη έκταση επίπεδης γης στην Κρήτη και εκτείνεται κατά μήκος του νότιου-κεντρικού τμήματος του νησιού για περίπου 18 μίλια. Το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργήσιμης γης καλλιεργείται σε μικρές εκμεταλλεύσεις από ανεξάρτητους ιδιοκτήτες.

Σχεδόν ολόκληρη η Κρήτη, μέχρι και οι ψηλές βουνοκορφές είναι ιδιωτικές περιουσίες, διαχωρισμένες μεταξύ οικογενειών. Μόνο στον Ψηλορείτη λέγεται πως είναι κοινή ιδιοκτησία όπου οικογένειες έχουν αναμείξει τα δικαιώματα βόσκησης.¹⁴⁶

Η υπερβόσκηση και η χρήση φωτιάς για τον καθαρισμό των βοσκοτόπων έχουν επηρεάσει έντονα την βλάστηση των ορεινών οικοσυστημάτων.¹⁴⁷

Τα τελευταία χρόνια, το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η Κρήτη μέσα στο πλαίσιο της κλιματικής αλλαγής είναι η λειψυδρία, με την ανατολική μεριά να έχει πληγεί ιδιαίτερα. Η ανομβρία μαζί με την μεγάλη ζήτηση νερού στην τουριστική σεζόν και τις ανεπαρκείς υποδομές αποθήκευσης και διαχείρισης έχουν σαν αποτέλεσμα οι κάτοικοι να μην έχουν πρόσβαση στην υδροδότηση και στην άρδευση. Οι ραγδαίες και συρρικνωμένες στον χρόνο βροχοπτώσεις, οι θερμοί χειμώνες με ελάχιστο χιόνι και η αυξανόμενη ερημοποίηση είναι φαινόμενα δυσσώωνα και η ανάγκη αντιμετώπισης τους είναι επιτακτική. Από τις πρώτες περιοχές ερημοποίησης υπήρξε η νοτιοανατολική Κρήτη.¹⁴⁸

ΕΙΚ. 65: Φωτογραφία από ξερολιθικό τοίχο στα Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

146. ό.π. σ. 284.

147. Κυριακοπούλου. Πλουμή. Γεωργοπούλου. **Ενημερωτικός οδηγός για τις υπηρεσίες των οικοσυστημάτων εντός του δικτύου NATURA 2000 στις ορεινές περιοχές της Κρήτης.** Ηράκλειο, 2017. σ. 31.

148. Εθνική Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Απερήμωσης. **Ελληνικό προσχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της απερίμωσης.** Αθήνα, 2000. σ. 16.

Η ξερολιθιά της Κρήτης

Το Κρητικό τοπίο, έντονα πετρώδες, υπήρξε κατάλληλο ώστε η ξερολιθιά να είναι μια από τις κυρίαρχες τεχνικές δόμησης και οργάνωσης του χώρου. Η ευκολία διάθεσης από την φύση του υλικού ακόμα και σε απομονωμένες περιοχές σε συνδυασμό με τις κυρίαρχες ασχολίες των ανθρώπων εκεί ορίζει την ποιμενική κουλτούρα, την κουλτούρα του γεωργού, όλες τις εκφάνσεις του τοπικού και τις αρχιτεκτονικές ιδιομορφίες που προκύπτουν. Έτσι, έρχονται κοντά αναβαθμίδες (τοπικά τράφοι), μιτάτα, πηγάδια, ανοιχτές δεξαμενές, μύλοι, κατοικίες.¹⁴⁹

ΕΙΚ. 66: Σφακιανές Μαδάρες, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

149. Σκουτέλης. *Κρήτη, οι οικισμοί της υπαίθρου*. Χανιά, 2020. σ. 141.

Ενώ δεν υπάρχει κάποια συνεκτική έρευνα που να καταγράφει τις ξερολιθικές κατασκευές του νησιού, σε κάθε περιοχή αφθονούν οι αναβαθμίδες και τα καλντερίμια, που πολλά από αυτά λέγεται πως στέκουν από την αρχαιότητα και λόγω της χρησιμότητάς τους συντηρήθηκαν και ανακατασκευάστηκαν μέχρι σήμερα. Επίσης, πολλά είναι τα έργα διαχείρισης του νερού και σχεδόν κάθε δήμος έχει χωριό με όνομα “Στέρνες”.

ΕΙΚ. 67: Σκαλοπάτια και καλντερίμι στο μονοπάτι μέσα στο φαράγγι του Ασφένδου, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

Μια αξιοσημείωτη ξερολιθική κατασκευή είναι τα μιτάτα και συγκεκριμένα τα θολωτά ή θολιαστά μιτάτα, που υποστηρίζεται ότι έχουν κοινή αρχιτεκτονική δομή με τους θολωτούς μινωικούς τάφους.¹⁵⁰ Κάθε μιτάτο αποτελεί ένα άξιο παράδειγμα μιας τυπολογίας και μιας ανώνυμης αρχιτεκτονικής που επιβίωσε για χιλιάδες χρόνια και μέχρι και σήμερα έχει αξία ύπαρξης.

150. *Δελτίο Η βόσκηση και ο κόσμος του βοσκού στον Ψηλορείτη για την εγγραφή στο Εθνικό Ευρετήριο άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς*. Ρέθυμνο, 2021. σ. 14.

ΕΙΚ. 68: Το μιτάτο των Δελφγιαννάκιδων, στο βουνό Ακονέ, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

“Πολιτισμοί της Μεσογείου όπως ο Κυκλαδικός, ο Μινωικός και ο Μυκηναϊκός, παρέχουν πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα εκτεταμένης χρήσης της ξερολιθιάς. Ο πρώτος δημιουργεί ολοκληρωμένα αγροτικά σύνολα για την εκμετάλλευση της γης στα άγονα νησιά αλλά και οχυρωματικές κατασκευές, ο δεύτερος χτίζει ανάκτορα και αναπτύσσει πλέγμα οδικού δικτύου και ο τρίτος οχυρώνει τις πόλεις του με κυκλώπεια τείχη και κατασκευάζει εντυπωσιακούς θολωτούς τάφους.”¹⁵¹

151. LIFE TERRACESCAPE. *Μετατροπή των εγκαταλελειμμένων τοπίων αναβαθμίδων σε πράσινες υποδομές μέσω συμμετοχικής επιστάσις γης για καλύτερη προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή.* στο: *Αναβαθμίδες και Βιοποικιλότητα.* Άνδρος, 2020. σ. 10.

Το μιτάτο ήταν η κατοικία του βοσκού. Η λέξη μιτάτο προέρχεται από τη λατινική λέξη *metatum* που σήμαινε στρατιωτικό κατάλυμα. Η λέξη πέρασε στους βυζαντινούς με την έννοια του προσωρινού καταλύματος και διατηρεί μέχρι σήμερα την ίδια σημασία στην Κρήτη.¹⁵² Είναι κυκλικές ξερολιθικές κατασκευές, διάσπαρτες στα βουνά που χρησιμοποιούνται έως και σήμερα για να στεγάζουν τις παραγωγικές δραστηριότητες της τυροκομικής.

ΕΙΚ. 69: Το σημείο όπου βρίσκεται το μιτάτο των Δελφγιαννάκιδων, στιγμιότυπο οθόνης από google maps.

Η πρώτη ώθηση κατασκευής τους ήταν η αναζήτηση ενός “σκιανού” στις γυμνές πλαγιές των βουνών, μιας προφυλαγμένης στέγης από την βροχή και τον ήλιο. Κατασκευάζονταν σε θέση “νοτική”, δηλαδή με την πλάτη στραμμένη στο βορρά, τους δυνατούς ανέμους και το απογευματινό λιοπύρι. Πρόδρομοι του μιτάτου ήταν τα καλύβια, “απανεμίδια” των βοσκών, που ήταν πέτρινα στασίδια για την προφύλαξη από τον ήλιο. Ακόμη μια συχνή μορφή στα πεδινά μέρη είναι τα “ζευγόσπιτα”, που είναι απλούστερα πέτρινα σπίτια των γεωργών.

152. ΚΠΕ Ανωγείων. *Επίσκεψη στο σπίτι του βοσκού.* Ανώγεια, 2009. σ.3.

Από την προϊστορία συναντάμε διπολικούς μόνιμους οικισμούς, μια εγκατάσταση στα πεδινά και μία στα ορεινά, όπως στα χωριά του εσωτερικού, δυτικού Αποκόρωνα, Σαμωνάς, Μελιδόνι, Ραμνή, Φρες, Εμπρόσνερος. Και ενώ στα πεδινά και ημιορεινά ο οικισμός ακολουθεί τα προστάγματα των καιρών, η κτηνοτροφική εγκατάσταση στο βουνό, στους κούμους, όπως λέγονται τα μιτάτα στις Μαδάρες, παραμένει απaráλλαχτη για τέσσερις χιλιετίες.¹⁵³

Μέχρι το 1981 σχεδόν όλοι οι χωριανοί μεταξύ 18 και 65 χρονών έπρεπε να προσφέρουν την εργασία τους για τις δημόσιες υποδομές του χωριού τους. Μέσα σε αυτές τις εργασίες ήταν και η κατασκευή και συντήρηση των ξερολιθιών. Με αυτόν τον τρόπο το συμβούλιο του χωριού δέσμευε κάποια χρήματα από την κυβέρνηση για τις υποδομές του.

Αυτή η πρακτική ήταν σύνθησης και σε άλλα μέρη της Ελλάδας.

ΕΙΚ. 70: Άνωψη θόλου από το μιτάτου του Ξηρουχόγιαννη, Σφακιά, προσωπικό αρχείο, 2024.

Φαίνεται το εκφορικό σύστημα, δηλαδή από ένα ύψος και πάνω κάθε σχιστόπλακα εξέχει κατά το μισό της μήκος από την από κάτω πέτρα της, έτσι μειώνεται συνεχώς η απόσταση μεταξύ των τοιγών και επιτυγχάνεται ο θόλος. Στο τέλος, μεγάλες σχιστόπλακες τοποθετούνται και καπακώνουν το κενό.

153. Σκουτέλης. *Η γεωμορφολογία της Κρήτης στη συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών*. Ρέθυμνο, 2011. σ. 6.

Στην Κρήτη απαντώνται ποικίλες μορφές ξερολιθικών τοίχων, με ορισμένους να είναι μονής λιθοδομής (πάχους μιας πέτρας) και τους περισσότερους να είναι διπλής όψης, συχνά με ενδιάμεσο επίχωμα από μικρότερες πέτρες και χώμα. Ένα ιδιαίτερο και αναγνωρίσιμο τύπο αποτελούν οι τοίχοι που συγκροτούνται από μεγάλες λίθινες πλάκες τοποθετημένες κατακόρυφα ανά τακτά διαστήματα. Οι αναβαθμίδες αποτελούν το πλέον άφθονο και εμφανές στοιχείο του πολιτισμικού τοπίου της.

Όπως και σε άλλα μέρη, λειτούργησαν ως μέσο επέκτασης της καλλιεργήσιμης γης, επομένως με την υποχώρηση της γεωργικής δραστηριότητας, ελάχιστες αναβαθμίδες εξακολουθούν σήμερα να καλλιεργούνται. Είναι αξιοσημείωτο ότι έχουν διαμορφωθεί αναβαθμίδες ακόμη και σε μικρά, απομονωμένα εδάφη, σε υψόμετρα που φθάνουν τουλάχιστον τα 1.300 μέτρα και συχνά γύρω από εποχιακές κατοικίες.¹⁵⁴

Λόγω του πετρώδους εδάφους, πέρα από την αναβαθμίδωση των πλαγιών για λόγους συγκέντρωσης ιζημάτων και οργανικής ύλης και την συνεπακόλουθη δημιουργία καλλιεργήσιμης γης, η αναβαθμίδωση γινόταν και για την αύξηση της διείσδυσης των ριζών. Ιδίως σε ελιές, οπωροφόρα και αμπέλια, των οποίων οι ρίζες αδυνατούν να διεισδύσουν στον συμπαγή βραχώδη ορίζοντα. Η δημιουργία αναβαθμίδας σπάει το υπέδαφος και επιτρέπει στις ρίζες να φτάνουν στην υγρασία που συγκρατείται στο βράχο. Τα δέντρα αυτά φυτεύονται

154. Rackham, Moody. *The Making of the Cretan Landscape*. 1997. σ.141.

στο θρυμματισμένο υπέδαφος στο μπροστινό μέρος της αναβαθμίδας.

Άλλοι λόγοι αναβαθμίδωσης υπήρξαν: η μείωση της κλίσης του εδάφους, η αξιοποίηση των λίθων μετά το ξεπέτρισμα, η αύξηση της υδατοϊκανότητας του εδάφους και ο έλεγχος της διάβρωσης του εδάφους.

Ο τελευταίος λόγος, που σήμερα είναι ιδιαίτερω αγαπητός στους σύγχρονους γεωργούς, μπορεί εύκολα να υπερεκτιμηθεί καθώς η διάβρωση συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, όπως η εκτεταμένη χρήση εκσκαφών (όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο). Οι αναβαθμίδες είναι αποτελεσματικές στον περιορισμό της επιφανειακής (φυλλοειδούς) διάβρωσης, μπορούν να ελέγξουν τη διάβρωση χαραδρών εάν είναι καλά σχεδιασμένες, ωστόσο, δεν έχουν καμία επίδραση στη διάβρωση που προκαλείται από τον άνεμο. Οι αναβαθμίδες ενδέχεται να επιδεινώσουν τα φαινόμενα ολίσθησης, τόσο μέσω της τομής στην κλίση όσο και μέσω της αυξημένης απορρόφησης υγρασίας, η οποία δρα ως λιπαντικός παράγοντας στα επίπεδα ολίσθησης εντός του βραχώδους υποστρώματος. Είναι αξιοσημείωτο ότι η πρακτική της αναβαθμιδωτής καλλιέργειας αποφεύγεται σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης, όπου υφίσταται κίνδυνος εκδήλωσης ολισθητικών φαινομένων.¹⁵⁵

155. ό.π. σ.142.

Παραδείγματα

Έχουν υλοποιηθεί στο παρελθόν προγράμματα αναβίωσης της τέχνης της ξερολιθιάς για να αντιμετωπιστούν προβλήματα σαν αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ακολουθεί μια μικρή περιγραφή τους:

- Για τον εμπλουτισμό των υπόγειων υδροφορέων και την ανάκτηση του νερού —που προλαμβάνουν την ξηρασία και τα πλημμυρικά φαινόμενα— υλοποιήθηκαν κάποια έργα στην Απείρανθο της Νάξου μεταξύ 1992-1994.¹⁵⁶

“Το νησί της Νάξου, ιδιαίτερος η συγκεκριμένη ορεινή περιοχή, αντιμετωπίζει πλειάδα σοβαρών προβλημάτων, λόγω συνδυασμένης δράσης πυρκαγιών, αποδάσωσης, βόσκησης, καθώς και εγκατάλειψης παραδοσιακών πρακτικών άσκησης γεωργίας σε αναβαθμίδες. Αποτέλεσμα όλων αυτών η μείωση της φυτοκάλυψης, η ισχυρή διάβρωση και μείωση της καλλιεργήσιμης γης, η εξάντληση των υδάτινων αποθεμάτων στους υδροφορείς, η παρείσδυση του θαλασσόνερου στις παραθαλάσσιες αλλούβιες επιφάνειες καλλιέργειας, η διαταραχή έως καταστροφή των

156. Το έργο υλοποιήθηκε στα πλαίσια του κοινοτικού προγράμματος MEDSPA.

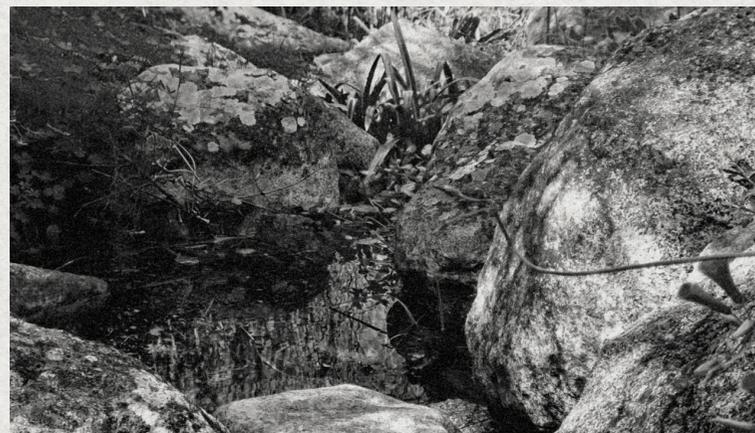
υγρότοπων, αλλά και η γεωμορφολογική αλλοίωση του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου.¹⁵⁷

Τα έργα ήταν: επισκευή και αποκατάσταση των κατεστραμμένων αναβαθμίδων καλλιέργειας, κατασκευή χαμηλών φραγμάτων ανάσχεσης της χειμαρρικής ροής των ομβρίων για την ελαχιστοποίηση της ροής του νερού κατά την πορεία του προς την θάλασσα. Από τα πρώτα χρόνια λειτουργίας των φραγμάτων τα αποτελέσματα ήταν ορατά, όπου παρατηρήθηκε αναζωογόνηση από πηγάδια και πηγές,¹⁵⁸ μέχρι σήμερα στέκουν ακόμη παρότι έχει σταματήσει η συντήρησή τους.¹⁵⁹

• Άλλο πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η δράση “Σουβάλες” στον Κάμπο της Ίου¹⁶⁰ που πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 2024. Πρόκειται για την κατασκευή 50 λιθόκτιστων υδροφραγμάτων στο ρέμα Μαυρουδή, κοντά στον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο του Σκάρκου. Χωρίς να έχει κλείσει ένας χρόνος από την υλοποίηση των μικροφραγμάτων φάνηκαν ήδη οι δυνατότητες τους, με τις ισχυρές βροχές που πέρασαν και από την Ίο το βρόχινο νερό συγκρατήθηκε από τα φράγματα οδηγώντας στην βελτίωση των τοπικών οικοσυστημάτων.¹⁶¹

ΕΙΚ. 71: Όψη του τελευταίου μικροφράγματος, στο ρέμα Μαυρουδή, που καταλήγει στον αρχαιολογικό χώρο Σκάρκου, φωτογραφία της Sofia Coutsoucos, 2024.

ΕΙΚ. 72: Ένα μικρό δείγμα του αποτελέσματος των μικροφραγμάτων, όπου φαίνεται το νερό που έχει μαζευτεί, φωτογραφία του Michael Fisher, 2025.

157. Πετανίδου. *Αναβαθμίδες του Αιγαίου – Το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*. Αθήνα, 2015. σ. 210.

158. ό.π. σ. 211.

159. <https://naxospress.gr/perivallon/kanto-opos-o-manolis-glezos-ta-fragmata-st-aperathoy/>

160. Η δράση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου Med-RESET (Mediterranean RESilient inSular Ephemeral sTreams) που στοχεύει στην επαναφορά της παραδοσιακής πρακτικής της κατασκευής λίθινων αναβαθμών σε ρέματα εφήμερης ροής σε άνυδρα νησιά της Μεσογείου. Πηγή: <https://el.boulouki.org/souvales>

161. Δημοσίευση της ομάδας Save Ios με ποικίλες φωτογραφίες των γεμάτων νερό μικροφραγμάτων: <https://www.facebook.com/saveios.gr/posts/pfbid02pu5xTVrVQnkm9E1wUktFzLYW1y2qMpjD6rs96tUT5CJyVxGJyU1zv31uTCja8CAyl>

• Στην περιοχή Ζαγόρι Ιωαννίνων έχει εφαρμοστεί πρόγραμμα LIFE95, μεταξύ 1996-1999, με θέμα: “Προστασία από την ερημοποίηση και αναβάθμιση επικλινών εδαφών μέσω της αποκατάστασης, διατήρησης και αξιοποίησης των αναβαθμιδών”. Ήταν κοινοτικό έργο που εφαρμόστηκε στο Ζαγόρι και στο νησί της Τήνου. Αντικείμενο του προγράμματος ήταν η προστασία των εδαφών που απειλούνται από ερήμωση —και ιδιαίτερα των επικλινών εδαφών των Κυκλάδων και της ορεινής Πίνδου— μέσω της επανακατασκευής/επισκευής αναβαθμιδών και μέσω της αποκατάστασης του αναβαθμιδόμενου τοπίου. Στο Ζαγόρι και συγκεκριμένα στην κοινότητα Νεγάδων Ζαγορίου, σκοπός του προγράμματος LIFE 95/ ΖΑΓΟΡΙ ήταν η επανακατασκευή/επισκευή αναβαθμιδών και η επανακαλλιέργεια τους με παραδοσιακές καλλιέργειες με στόχο την ανάπτυξη μορφών ήπιου τουρισμού.¹⁶² Στην Τήνο η αποκατάσταση του αναβαθμιδόμενου τοπίου έγινε με μερική φυτοκάλυψη κάππαρης.¹⁶³

• Υπήρξαν προγράμματα που πέρα από απλή αναφορά δεν βρέθηκε κάποιο άλλο στοιχείο, για αυτό θα αναφερθούν ονομαστικά, με την ελπίδα να βρεθούν περαιτέρω πληροφορίες: πιλοτικό έργο PROTERRA (1992-1994), με κοινοτική χρηματοδότηση (FEOGA) και σκοπό την αποκατάσταση των αναβαθμιδών στο χωριό Ατσιπάπη, Νάξος.¹⁶⁴ REPPIS, άρθρο 10

162. https://mirc.ntua.gr/foundation/db/epirus_db/PERIVALLON/ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ_ΠΟΥ_ΕΧΟΥΝ_ΕΦΑΡΜΟΣΤΕΙ_ΣΤΗΝ_ΠΕΡΙΟΧΗ.htm, ο διαδικτυακός σύνδεσμος που βρίσκονται όλες οι πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμα (<http://www.zagorama.com/index.html>) έχει πάψει να λειτουργεί.

163. Πετανίδου. *Λαξύνοντας βαστάδια και τάβλες στο τοπίο της Νισυρούς*, στο: *Νισυριακά*, έκδοση της εταιρείας νισυριακών μελετών, τόμος 16ος, Αθήνα, 2005. σ.247.

164. ό.π. σ.247.

του ΕΤΠΑ. *LITHOS INTERREG II Ελλάδα – Αλβανία. LEADER II “Τοπία αναβαθμιδών χιλιετίες καινοτομίας”*. Το πρόγραμμα “Dry stone routes” που στοχεύει στη διαφύλαξη και μετάδοση της τεχνογνωσίας της ξερολιθιάς καθώς και την ανάδειξη και προστασία των ξερολιθικών χτισμάτων.¹⁶⁵

• Στην Άνδρο, την πενταετία 2017-2022 υλοποιήθηκε το έργο επίδειξης LIFE TERRACESCAPE¹⁶⁶ που έθεσε ως κύριο σκοπό την λειτουργική αποκατάσταση και επανακαλλιέργεια σχετικά μεγάλης κλίμακας (>100 εκτάρια) εγκαταλειμμένων αναβαθμιδών.¹⁶⁷ Ένα πολύ ενδιαφέρον πείραμα του έργου ήταν η εισαγωγή του εργαλείου της Συμμετοχικής Επιστασίας Γης (Land Stewardship), το οποίο αφορά την ενιαία διαχείριση γης από μικρό-ιδιοκτήτες, αγρότες, κτηνοτρόφους κ.α., μαζί με οργανισμούς (ερευνητικοί φορείς, τοπικές επιχειρήσεις, τοπική αυτοδιοίκηση) για την εφαρμογή περιβαλλοντικά φιλικών και βιώσιμων πρακτικών για την διατήρηση του αγροτικού τοπίου. Πρόκειται για έργο επίδειξης αφού άμεσος σκοπός ήταν μέσω της υλοποίησης να εμπνευστούν και άλλοι και να εφαρμοστεί σε άλλα μέρη στην Μεσόγειο σε τοπική κλίμακα.¹⁶⁸

165. Κοινοτική πρωτοβουλία INTERREG II Ελλάδα – Ιταλία 2000-2006, *Dry Stone Routes* (δρόμοι της ξερολιθιάς στο Ζαγόρι και στο Σαλέντο), Δράση 2.1: Καταγραφή των ξερολιθικών κατασκευών στον δήμο Τύμφης.

166. <http://lifeterracescape.aegean.gr/>

167. Η πρόταση με τίτλο “Μετατροπή των εγκαταλειμμένων τοπίων αναβαθμιδών σε πράσινες υποδομές μέσω Συμμετοχικής Επιστασίας Γης για καλύτερη προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή” χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα LIFE (Υποπρόγραμμα “Δράση για το Κλίμα”, Τομέας προτεραιότητας “Προσαρμογή στην Κλιματική Αλλαγή”).

168. Πετανίδου. *Παρακαταθήκη για μια ανεκτίμητη κληρονομιά: το έργο LIFETERRACESCAPE για τις αναβαθμιδές του Αιγαίου*. Πρακτικά Ημερίδας: ΘΗΡΑΣΙΑ: Διαχρονική Προσέγγιση στην Αρχιτεκτονική της Υπαίθρου, τις Εγκαταλελειμμένες Οικιστικές Θέσεις και τη Φυτική Βιοποικιλότητα. Θεσσαλονίκη, 12 Ιούνη 2024. σ.20. Όπου αναγράφονται οι ειδικοί στόχοι του έργου.

Παράλληλα με την συντήρηση των αναβαθμίδων, θα είναι χρήσιμο να εφαρμοστούν ξανά καλές πρακτικές γεωργίας και κτηνοτροφίας. Δύο από τις πιο παλιές μεθόδους γονιμότητας του εδάφους μπορούν να εφαρμοστούν ξανά: η αγρανάπαυση και η αμειψισπορά. Η αγρανάπαυση πρόκειται για περιόδους που δεν καλλιεργείται ένα χωράφι ώστε να ανακάμψει η φυσική του γονιμότητα. Η αμειψισπορά (από το *άμειψι(ς)*, αρχαία ελληνική *αμείβω*) είναι η εναλλαγή καλλιεργειών σε ένα χωράφι ώστε να εμπλουτιστεί το έδαφος με συστατικά που άλλα φυτά απορροφούν και άλλα αποδίδουν.¹⁶⁹ Η αμειψισπορά μπορεί να περιέχει και αγρανάπαυση. Συχνά, η αγρανάπαυση συνδυάζεται με την βόσκηση των ζώων τους μήνες που δεν καλλιεργείται το χωράφι, τα οποία καταναλώνουν τα δυσάποδομήσιμα υπολείμματα της σοδειάς όπως το άχυρο και με την κοπριά τους λιπαίνουν το έδαφος.

ΕΙΚ. 73: Καλλιεργούμενες αναβαθμίδες στην Άνδρο, φωτογραφία της Θ. Πετανίδου.

169. Παράδειγμα, τα όσπρια εμπλουτίζουν το έδαφος με άζωτο, λειτουργώντας έτσι ως φυσικό λίπασμα.

Πρέπει να ειπωθεί πως από την ανεπάρκεια δημοσιεύσεων και στοιχείων για τα προγράμματα, μαζί με την περιορισμένη γνώση λεπτομερειών για αυτά από ντόπιους σήμερα, συμπεραίνεται η μάλλον μικρή σημασία και επιρροή τους την περίοδο εφαρμογής. Σε αυτό, βέβαια, ευθύνονται πολλοί παράγοντες, από την κακή καταγραφή και διαχείριση του υλικού, την ελάχιστη ενημέρωση και προτροπή των κατοίκων στην συμμετοχή, μέχρι και την κακή χρονική συγκυρία για να εφαρμοστούν τα συγκεκριμένα προγράμματα. Ίσως, να έρχονται οι μέρες που θα μπορέσουν να ευδοκιμήσουν και να βγουν από την περιορισμένη σφαίρα της ακαδημίας και των ήδη εμπλεκόμενων ανθρώπων αυτά τα εγχειρήματα, ώστε να κοινοποιηθούν και να εφαρμοστούν ξανά από ένα ευρύ φάσμα κατοίκων του κάθε τόπου.

ΕΙΚ. 74: Γραμματόπουλος Κώστας (1916 - 2003), η σειρά, 1957.

Επίλογος

“Σχεδόν ο καθένας μπορεί να γίνει καλός τεχνίτης.”

Με αυτήν την αμφιλεγόμενη —όπως λέει ο ίδιος— πρόταση ξεκινάει το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του “Ο Τεχνίτης” ο Ρίτσαρντ Σέννερ.¹⁷⁰ Αμφιλεγόμενη λόγω του ότι η σύγχρονη κοινωνία ταξινομεί τους ανθρώπους σε μια αυστηρά κεκλιμένη πυραμίδα της ικανότητας. Όσο περισσότερο αναπτύσσει κανείς τις δεξιότητες του, τόσο λιγότεροι σαν και εσένα υπάρχουν. Συνεχίζει:

“Η εργασία του τεχνίτη δεν ταιριάζει σε αυτό το πλαίσιο. [...] Ο ρυθμός της ρουτίνας στην εργασία του τεχνίτη αντλεί από την παιδική εμπειρία του παιχνιδιού, και σχεδόν όλα τα παιδιά μπορούν να παίζουν καλά. [...] Το έργο του τεχνίτη ενέχει ένα μεγάλο παράδοξο: μια πολύ εκλεπτυσμένη, περίπλοκη δραστηριότητα αναδύεται από απλές νοητικές ενέργειες, όπως να προσδιορίζουμε τα γεγονότα και κατόπιν να τα ερωτούμε.”

170. Σέννερ. **Ο τεχνίτης**. Αθήνα, 2011. σ.263.

Ένα σύνολο πολλών ανθρώπων, που μαθαίνουν να κάνουν κάτι καλά, όχι λόγω μοναδικότητας, υψηλού IQ, ή οικογενειακού πλούτου, αλλά λόγω της επιμονής και υπομονής δημιουργούν την ευκαιρία και υλοποιούν το δικαίωμα στην εργασία. Όχι δουλειά, όχι δουλεία, αλλά εργασία. Να παράγουν έργο και να χαίρονται τους καρπούς του έργου τους. Συνεχίζει, διατυπώνοντας κάτι εξίσου σημαντικό:

“Όταν οι άνθρωποι μαθαίνουν καλά την δουλειά τους, έχουν την ικανότητα να αυτοκυβερνηθούν και έτσι να γίνουν καλοί πολίτες. Η φιλόπονη υπηρέτρια έχει πιο πολλές πιθανότητες από την βαριεστημένη κυρία της να αποδειχθεί καλή πολίτισσα.”

Αυτή η διατύπωση του Σέννερτ έχει μεγάλο ενδιαφέρον, γιατί πηγαίνει πολύ κοντά σε αυτό που όριζε ο Κορνήλιος Καστοριάδης ως “ενεργό πολίτη”.¹⁷¹

Ο πολίτης δηλαδή ο οποίος ενστερνίζεται και συμμετέχει καθημερινά στα κοινά. Για να μπορεί κανείς να ενεργεί πρέπει να γνωρίζει για ποια πράγματα ενεργεί.

Μέσω της εργασίας, ή καλύτερα της τεχνικής, ένα άτομο εμπλέκεται με ένα κομμάτι που αναπόφευκτα ανήκει σε μια ολότητα, η οποία ολότητα ορίζεται χρονικά και χωρικά. Κάποιο άτομο που μαθαίνει την τέχνη

171. “Πολίτης δεν είναι (δεν είναι αναγκαστικά) το «ενεργό κομματικό μέλος», αλλά κάποιος που διεκδικεί ενεργά τη συμμετοχή του στη δημόσια ζωή και στα κοινά, στον ίδιο βαθμό με όλους τους άλλους.” στο: Καστοριάδης. **Ο θρυμματισμένος κόσμος**. Αθήνα, 1999.

της πέτρας αναπόφευκτα μαθαίνει για το περιβάλλον στο οποίο χτίζει, δημιουργεί δεσμούς με τους ανθρώπους με τους οποίους συνεργάζεται. Μαθαίνει για το κλίμα και νοιάζεται για τα μετεωρολογικά φαινόμενα. Μαθαίνει να αναγνωρίζει την χλωρίδα και την πανίδα που το περικλείουν.

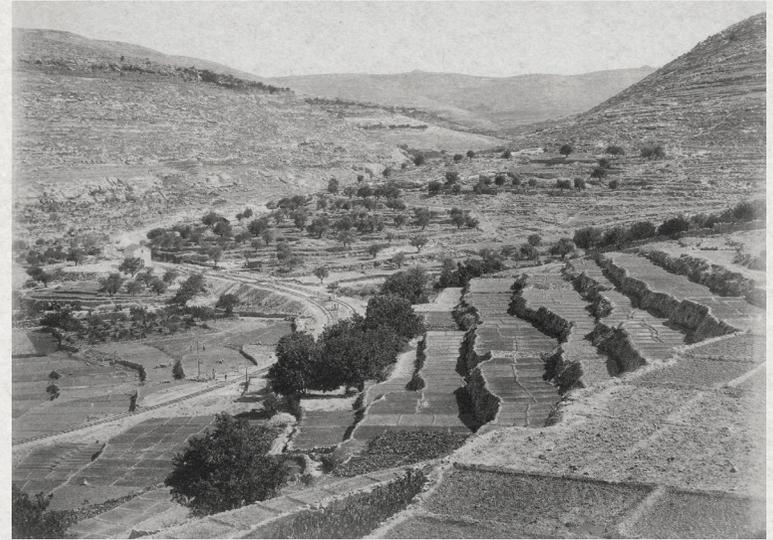
Γίνεται ένα κομμάτι ενός δικτύου γύρω από την ξερολιθιά: από το νταμάρι, μέχρι τους μαστόρους που φτιάχνουν τα εργαλεία, από τις πηγές για πόσιμο νερό μέχρι την τοπική κουζίνα που θα έρθει σε επαφή στο διάλειμμα.

Εντούτοις, αυτό το άτομο θα αντιδράσει άμα συμβεί το οτιδήποτε διαταράξει αυτήν την ισορροπία. Θα δημιουργηθούν μέσω της κοινής εργασίας σχέσεις έντονες —ευχάριστες και δυσάρεστες, αλλά σίγουρα έντονες— οι οποίες θα είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τον χώρο. Αποτελεί μια στιγμή ένωσης όπου το τρίπτυχο άνθρωπος-χρόνος-τόπος βρίσκουν συνεχώς αρμονικές σχέσεις συμβίωσης.

“[...] σ’ ένα πρόταγμα αυτονομίας και δημοκρατίας, η πηγή της δημιουργίας, ο κύριος θεματοφύλακας του θεσμιζοντος φαντασιακού, είναι η μεγάλη πλειονότης των ανδρών και των γυναικών μιας κοινωνίας, και αυτοί πρέπει να γίνουν τα δρώντα υποκείμενα της ρητής πολιτικής.”

Η εκμάθηση μιας εφαρμοσμένης τέχνης (υλικής ή άυλης) οδηγεί στην δημιουργία πολιτών¹⁷² και βοηθάει μια κοινότητα να ζει με αυτάρκεια, να έχει τον έλεγχο των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αλλαγών και να επιλέγει ενεργό ρόλο στις εξελίξεις. Όσο απομακρύνονται οι άνθρωποι από την ενεργή συμμετοχή στα κοινά, τόσο μεγαλώνει η αίσθηση αδυναμίας για συμμετοχή, ειδικά την στιγμή που γεννιέται η αντίληψη ότι οι αποφάσεις δεν είναι υπέρ των πολιτών.

Στην σημερινή κοινωνία της αφθονίας στην Δύση, ο άνθρωπος ζει μέσα σε αστικά περιβάλλοντα που φαινομενικά δεν του λείπει τίποτα, συγχρόνως η παγκοσμιοποίηση τον κάνει να αισθάνεται ελεύθερος στην μετακίνηση. Όλα αυτά, εις βάρος των ανθρώπων που έτυχε να γεννηθούν στον παγκόσμιο Νότο,¹⁷³ που για να “αναπτυχθεί” ραγδαία η Δύση¹⁷⁴ όπως αναπτύσσεται, αποτελούν τόπους εκμετάλλευσης, λεπλασίας και αρπαγής, τόπους εφαρμογής περιβαλλοντικά καταστρεπτικών πειραμάτων και εξέλιξης της πολεμικής βιομηχανίας μέσω αποικιοκρατίας και εμπλοκής στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή αυτών των χωρών.¹⁷⁵

ΕΙΚ. 75: Καλλιεργούμενες αναβαθμίδες (sanasel) στο χωριό Battir, Παλαιστίνη, 1892. (Πηγή: *Palestine Exploration Fund Archive*).

Κορύφωση της καταπίεσης τους υπήρξαν —μεταξύ άλλων— η “ανακάλυψη” της Αμερικής και η επακόλουθη γενοκτονία των αυτοχθόνων φυλών, τα πογκρόμ στην Αφρική και σήμερα η γενοκτονία του Παλαιστινιακού λαού.

Όλες αυτές οι ενέργειες δυτικών χωρών έχουν προκαλέσει πέρα από την οδύνη και την απώλεια ζωών, καταστροφή αρχιτεκτονικού πλούτου της ανώνυμης και επώνυμης αρχιτεκτονικής, καταστροφή τόπων που θεωρούνται σήμερα πολιτιστικά τοπία, καταστροφή παραδοσιακών τεχνών και τεχνικών όπως αυτή που ασχολείται η παρούσα ερευνητική, απώλεια άυλης και υλικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Και ενώ η καταστροφή συνεχίζεται, χώρες όπως η Ελλάδα, που

172. “ο πολίτης που φοβάται να διεκδικήσει και να εκφράσει τη γνώμη του, δεν συμμετέχει και προτιμά μια παθητική στάση δεν είναι άλλος από τον πολίτη του ολιγαρχικού πολιτεύματος. Ομοίως, ο πολίτης που δέχεται άκριτα ό,τι του επιβάλλουν, που σιωπά αντί να μετέχει, που έχει ελάχιστα έως καθόλου δικαιώματα είναι ο πολίτης στο τυραννικό πολίτευμα”. στο: Χατζαργύρου. *Η έννοια του πολίτη στον Αριστοτέλη και στον T.H. Marshall*. Θεσσαλονίκη, 2015. σ. 24.

173. Ο “Παγκόσμιος Νότος” είναι ένας όρος με όλο και μεγαλύτερη απήχηση στο πλαίσιο των διεθνών σπουδών και ιδιαίτερα των μετα-αποικιακών μελετών, για να αναφερθεί στις περιοχές εκείνες του κόσμου που άλλοτε είναι γνωστές ως “Τρίτος Κόσμος” (δηλαδή, την Αφρική, τη Λατινική Αμερική και τις αναπτυσσόμενες χώρες της Ασίας). Πηγή: https://el.wikipedia.org/wiki/Παγκόσμιος_Νότος

174. https://el.wikipedia.org/wiki/Δυτικός_Κόσμος

175. Τα παραδείγματα είναι πολλά, όμως ένας επιστημονικός κλάδος που ασχολείται με τα ζητήματα αυτά είναι οι μετα-αποικιοκρατικές επιστήμες.

θεωρούνται κομμάτι του Δυτικού κόσμου, μαστίζεται επίσης από την ακρίβεια, την απώλεια πρώτης κατοικίας, την ανεπάρκεια σε θεσμούς παιδείας και υγείας. Την στιγμή που εμπλέκεται οικονομικά στον πόλεμο στην Ουκρανία και στην γενοκτονία των Παλαιστινίων, δεν υπάρχουν χρήματα για να πληρωθούν οι συντάξεις ή για να στηριχτούν οικονομικά οι πλημυροπαθείς. Παράλληλα, η κοινωνική συνοχή επιβάλλεται μέσω της αστυνομίας.¹⁷⁶

“Θα πρέπει να καταλάβουμε ότι τα τεχνογεωγραφικά παραδείγματα δεν χάνονται επειδή είναι γνωσιακά ξεπερασμένα αλλά εξαιτίας των εμπορικών και γεωπολιτικών ανταγωνισμών που μετασχηματίζουν τα υποκείμενα από αυτόν τον κόσμο σε εξαρτημένους καταναλωτές, τις χώρες ή επικράτειες παραγωγούς σε χώρες ή επικράτειες εισαγωγής και επανεισαγωγής βασικών αγαθών.”¹⁷⁷

Για τον λόγο αυτό, η αναβίωση της τεχνικής της ξερολιθιάς προτείνεται ως μέσο αντιμετώπισης συγκεκριμένων προβλημάτων που —όπως και σε άλλες περιοχές— πλήττουν την Κρήτη. Τα προβλήματα αυτά εκτείνονται από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής και τη σταδιακή εγκατάλειψη της υπαίθρου, έως την υποβάθμιση του συλλογικού χώρου, την αδιαφορία για τα κοινά και τη μειωμένη συμμετοχή στον πολιτικό και κοινωνικό βίο.

176. <https://themanifoldfiles.org/gr/unscrupulous-protect/main-timeline/>, <https://www.documentonews.gr/article/tempi-ta-vinteo-tis-ntropis-ximika-kai-akraia-asynomiki-via-epesan-me-mixani-se-politi-toys-xytysan-pano-sta-onomata-ton-nekron-video/>, <https://jacobin.gr/tempi-kyvernisi-zita-syggnomi-ti-via-tis-asynomias/>

177. Λυκουριώτη. **Κοσμοπολίτικες Τεχνογεωγραφίες - Οι Επιστημολογίες του Νότου και τα τεχνουργήματα-τεχνάσματα ή Προς μια αποαποικιοποίηση του σχεδιασμού (design)**. περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, Αύγουστος 2023. σ. 110.

Ανακεφαλαιώνοντας, η τέχνη και τεχνική της ξερολιθιάς, που είναι κομμάτι της ανώνυμης αρχιτεκτονικής αλλά και της λαϊκής παράδοσης, έχουν εγκαταλειφθεί λόγω πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών αιτιών. Αυτά τα αίτια αλλοίωσαν εν γένει τον βίο στην ύπαιθρο, οδηγώντας στην σημερινή εικόνα εγκατάλειψης. Η εγκατάλειψη αυτή και η παράλληλη αστικοποίηση και στροφή προς μια κοινωνία της κατανάλωσης στην πόλη, έχει οδηγήσει και στην εγκατάλειψη τεχνογνωσίας και πρακτικών που επέτρεπαν στον κάτοικο της υπαίθρου ένα μεγάλο βαθμό αυτονομίας αλλά και δημιουργούσαν ένα σφιχτό δίκτυο ανταλλαγής και συνεργασίας. Όσο φθίνει η αυτονομία και τα δίκτυα αυτά, ο κάθε άνθρωπος από ενεργός πολίτης γίνεται παθητικός δέκτης εξωτερικών αποφάσεων και εξαρτάται πλήρως από αυτές. Αυτή η συνθήκη οδηγεί στην επισφάλεια και ματαιότητα που φανερώνεται όλο και πιο έντονα στην καθημερινότητα μας. Ένας τρόπος επανάκτησης της αυτόνομης είναι η στροφή στις τεχνογνωσίες και πρακτικές που καθιστούσαν τον άνθρωπο-κάτοικο σε ενεργό πολίτη ενός τόπου. Η αναβίωση της ζωής στην ύπαιθρο και συνδυαστικά ή παράλληλα η αναβίωση των παραδοσιακών μεθόδων δόμησης όπως και η τέχνη της πέτρας αποτελεί μέσο και μέρος του αγώνα για μια καλύτερη ζωή.

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή - πολιτική / αγροτική οικονομία - Επίλογος

- Σταυρίδης, Σ. (επιμέλεια), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2006.

- Δασκαλοθανάσης, Ν., *Η φύση ως τοπίο*, στο Simmel, G., Ritter, J., Gombrich, E. H., *To Τοπίο*, εκδόσεις: Ποταμός, Αθήνα, 2004.

- Ταχτεβρενίδου, Α., *Μνήμη και Τόπος. Διερεύνηση της επίδρασης της μνήμης στο σχεδιασμό του χώρου.*, Ερευνητική εργασία, Θεσσαλονίκη, 2015.

- Rapoport, A., Φιλιππίδης, Δ., *ανώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, εκδοτικός οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα, 2010.

- Πούλιος, Ι., Αλιβιζάτου, Μ., Αραμπατζής, Γ., Γιαννακίδης, Α., Καραχάλης, Ν., Μάσχα, Ε., Μούλιου, Μ., Παπαδάκη, Μ., Προσούλης, Χ., Τουλούπα, Σ., *Διαχείριση Άυλης Πολιτισμικής Κληρονομιάς, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη, στο Πολιτισμική Διαχείριση, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη*, Προπτυχιακό εγχειρίδιο, Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2015.

- Τομιάζης, Α., *Οικολογική σκέψη και αρχιτεκτονική*, Εκδοτικός οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα, 2010.

- Λυκουριώτη, Ι., *Τεχνογεωγραφίες, γεωγραφικός χώρος και*

εφαρμοσμένες τέχνες, στο Ζαφειρόπουλος, Θ. (επιμέλεια), *ΕΔΩ! ΤΟΠΟΣ-ΤΟΠΙΟ-ΧΩΡΟΣ-ΧΡΟΝΟΣ: Καλλιτεχνικές Πρακτικές και Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, Εκδόσεις Τζιόλα, 2024.

- Δημόπουλος, Ε., *Χαρτογράφηση των μεταβολών του αγροτικού τοπίου στη Λήμνο και αξιολόγησή τους από τοπικούς δρώντες*, Πανεπιστήμιο Αιγαίο, Λέσβος, 2002.

- Καμπέρης, Ν., *Αγροτική κρίση, εργασιακή ανασφάλεια και κοινωνική αβεβαιότητα στους νέους αγρότες*, Αθήνα, 2013.

- Τόλιος, Γ., *Περιβάλλον και αγροτική πολιτική σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης*, Εκδόσεις: ΚΨΜ, Αθήνα, 2009.

- Greenpeace, *Πράσινες πεδιάδες με σκοτεινό μέλλον, μια κριτική στην αγροτική πολιτική της Ευρωπαϊκής ένωσης*, Εκδόσεις: Νεφέλη, Αθήνα, 1997.

- Καραμάνος, Α. (επιμέλεια), *Το αγροτικό πρόβλημα της Ελλάδας*, Πρακτικά Διημερίδας 7-8 Μαΐου 1997, Αθήνα, 1998.

- Εθνική Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Απερήμωσης, *Ελληνικό προσχέδιο δράσης για την καταπολέμηση της απερήμωσης*, Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα, 2000.

- Λυκουριώτη, Ι., *Κοσμοπολίτικες Τεχνογεωγραφίες -Οι Επιστημολογίες του Νότου και τα τεχνουργήματα-τεχνάσματα ή Προς μια αποαποικιοποίηση του σχεδιασμού (design)*, περιοδικό Αρχαιολογία και Τέχνες, τεύχος 142 με θέμα τη Νεότερη Αρχιτεκτονική Κληρονομιά, Γρατσία, Ει., (επιμέλεια), Αύγουστος 2023.

-Ελληνική ΟΡΝΙΘΟΛΟΓΙΚΗ Εταιρεία, *Όλα όσα θέλατε να μάθετε για*

τα «Αιολικά Πάρκα» στις προστατευόμενες περιοχές NATURA 2000, Αθήνα, 2020.

- Κουκουνούρη, Α., *Εγκατάλειψη: Τέλος ή Αρχή; Ο ρόλος του νομοθετικού πλαισίου στην αναβίωση εγκαταλελειμμένων οικισμών στην Ελλάδα*, ερευνητική εργασία, Ιωάννινα, 2021.

- Αρτινός, Α. (επιμέλεια), *Η ελάχιστη δομή – Σκηνές της καλύβας*, εκδόσεις: Κριτική, Αθήνα, 2014.

- Γούλα, Μ., *Η επιστροφή στο μεσογειακό τοπίο: το τοπίο ως σύγχρονη προσέγγιση του περιβάλλοντος και της φύσης*, στο Μανωλίδης, Κ. (επιμέλεια), *ωραίο, φριχτό κι απέρριτο τοπίον!*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, εκδόσεις: ΝΗΣΙΔΕΣ, 2003.

- Αίσωπος, Γ., Νικολοβγένης, Α., Οικονόμου, Ε. (επιμέλεια), *ΤΟΠΙΑ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ (ΔΙΓΛΩΣΣΗ ΕΚΔΟΣΗ, ΕΛΛΗΝΙΚΑ-ΑΓΓΛΙΚΑ) ΑΝΑΚΑΤΑΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ - ΕΚΘΕΣΗ, ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ, 26/3-11/4/2015*, εκδόσεις: ΔΟΜΕΣ, 2015.

- Μίχος, Ι., *εγκαταλελειμμένοι οικισμοί _ προς μια πολυεπίπεδη αναβίωση*, Ερευνητική εργασία, Α.Π.Θ, 2025.

- Σέννεντ, Ρ., *Ο τεχνίτης*, εκδόσεις ΝΗΣΙΔΕΣ, Αθήνα, 2011 πρωτότυπο: Sennet, R., *The Craftsman*, 2008.

- Καστοριάδης, Κ., *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, εκδόσεις Ύψιλον, Αθήνα, 1999.

- Rudofsky, B., *Architecture without architects, an introduction to nonpedigreed architecture*, εκδόσεις The Museum of Modern Art: Distributed by Doubleday, Garden City, New York 1964.

- Mouzelis, N., *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*,

Palgrave Macmillan, UK, 1978.

- Lazaridis, G., *Women's Work and Lives in Rural Greece: Appearances and Realities (1st ed.)*, Routledge, London, 2009.

- Shadim Gh. *Palestinian Drystone Structures - An Endogenous Expression of Cultural Landscape*, 2015.

.....
Τελευταία επίσκεψη 2025:

- <https://www.reportersunited.gr/12988/erimopoiisi-kyvernisi-daniel/>

- <https://www.reportersunited.gr/13834/daniel-kafsis-thessalia/>

- <https://www.sustainablecyclades.gr/2024/11/22/souvales-to-thavma-tis-xerolithias-enantia-stin-klimatiki-allagi/>

- <https://www.culture.gov.gr/el/information/SitePages/view.aspx?nID=3410>

- https://www.citybranding.gr/2016/05/blog-post_27.html

- https://www.avgi.gr/koinonia/491404_epi-19-meres-kaigetai-partheno-dasos-ston-orbilo-tromaktiki-katastrofi

- <http://votaniki.gr/prostasia/diktio-natura-2000/koryfes-oroyis-orvilos-gr1260005/>

- <https://natura2000.eea.europa.eu>

- <https://www.aftodioikisi.gr/peribalon/falasarna-chtizoyn-xenodocheio-se-prostateyomeni-periochi-natura/>

- <https://savefalasarna.blackblogs.org>
- <https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/n-4531-2018/arthro-39-nomos-4531-2018>
- <https://money-tourism.gr/oi-vasikes-rythmiseis-neoy-eidikoy-chorotaxikoy-ton-toyrismo-keimena-chartes/>
- <https://www.naftemporiki.gr/culture/459721/le-monde-stin-akropoli-archaiologoi-kai-istorikoi-miloun-gia-ierosyilia/>
- <https://www.lifo.gr/now/greece/wsj-o-megalyteros-fobos-ton-ependyton-stin-ellada-einai-oi-arhaiologoi>
- <https://thepressproject.gr/o-apokleismos-tis-evdap-apo-diagonismo-sditi-anoigei-to-dromo-gia-tin-idiotikopoiisi-tou-nerou/>
- <https://www.capital.gr/agora-akiniton/3852369/akinita-mparaz-agorapolision-prin-allaxei-to-orio-tis-golden-visa/>
- <https://archipelagonetwork.org/el/technogeographies-of-wooden-boatbuilding-at-tavros/>
- <https://el.wikipedia.org/wiki/Προστατευτισμός>
- <https://oeclass.aua.gr/eclass/modules/document/file.php/AOA125/6.%20Κοινή%20Διαρθρωτική%20Πολιτική.pdf>
- https://el.wikipedia.org/wiki/Συνθήκη_του_Μάαστριχτ
- <https://www.reportersunited.gr/10152/farm-subsidies/?unapproved=63435&moderation-hash=796759d1279ff19d433956e5522a856a#comment-63435>

- <https://www.britannica.com/biography/Pietro-Belluschi>
- <https://www.aftoleksi.gr/2023/09/28/kataigida-sti-chora-ton-cheimarron/>
- https://el.wikipedia.org/wiki/Παγκόσμιος_Νότος
- https://el.wikipedia.org/wiki/Δυτικός_Κόσμος
- <https://themanifoldfiles.org/gr/unscrupulous-protect/main-timeline/>
- <https://www.documentonews.gr/article/tempi-ta-vinteo-tis-ntropis-ximika-kai-akraia-astynomiki-via-epesan-me-mixani-se-politi-toys-xtypisan-pano-sta-onomata-ton-nekron-video/>
- <https://jacobin.gr/tempi-kyvernisi-zita-syggnomi-ti-via-tis-astynomias/>
- <https://www.architectural-review.com/essays/palestines-garden-walls-the-deliberate-destruction-of-palestines-terraced-gardens>

Γεωλογία

- Τσαντίλης, Δ., *Κρήτη, μια Ήπειρος σ'ένα νησί*, εκδόσεις: Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης, Ηράκλειο 2014.
- Φορέας διαχείρισης εθνικού δρυμού Σαμαριάς, *Το φαράγγι της Σαμαριάς καταφύγιο ζωής και ορμητήριο ελευθερίας*, Χανιά, 2008.

- Γεώργιος, Β., **Τρισδιάστατο γεωλογικό μοντέλο των Νεογενών σχηματισμών στην Κεντρική Κρήτη**, μεταπτυχιακή Διατριβή, Χανιά, 2009.

.....
Τελευταία επίσκεψη 2025:

- <https://eclass.aegean.gr/modules/document/file.php/GEO340/02%20ΦΥΣΙΚΗ%20ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ%20ΡΥΚΤΑ%20και%20ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ%2010-2019.pdf>

- http://www.geo.auth.gr/106/theory/pet_sedimentary.htm

- http://www.geo.auth.gr/106/theory/pet_metamorphic.htm

- <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2964157/file.pdf>

- <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1316631/file.pdf>

- <https://gaia.igme.gr/portal/apps/webappviewer/index.html?id=61dc7b67790944a198d4dbdc876d1a3c>

- http://ebooks.edu.gr/ebooks/v/html/8547/2294/Geografia_B-Gymnasiou_html-empl/mat2_8.html

- <http://artemis.library.tuc.gr/MT2013-0026/MT2013-0026.pdf>

- <https://www.cretanbeaches.com/el/δεδομένα/γεωλογία-της-κρήτης>

- <http://www.geo.auth.gr/courses/ggg/ggg871y/ch2.htm>

- <https://eclass.upatras.gr/modules/document/file.php/GEO356/Κεφάλαιο%205%20Φυλλίτες.pdf>

Κρήτη

- Σμπόνιας, Κ., **Ορεινά περάσματα και όρη στη μινωική Κρήτη. Η περίπτωση του Βρύσινα.**, ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ Γ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, Τόμος Α2, ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ, ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ – ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ, Ανατύπωση: Χανιά, 2011.

- Σκουτέλης, Ν., **Η γεωμορφολογία της Κρήτης στη συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών**, από το 11ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο: Ρέθυμνο, 21-27 Οκτωβρίου 2011: [περιλήψεις] = 11th International Cretological Congress: [abstracts] / [επιμέλεια Μιχάλης Τρούλης και Αθηνά Βερνάρδου].

- Τζεδάκης, Γ., Χρυσουλάκη, Σ., Κυριοπούλου, Λ., **Ο δρόμος στη μινωική Κρήτη**, Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ.Α2, Χανιά, 1990.

- Κυριακοπούλου, Ν., Πλουμή Τ., Γεωργοπούλου Ε., **Ενημερωτικός οδηγός για τις υπηρεσίες των οικοσυστημάτων εντός του δικτύου NATURA 2000 στις ορεινές περιοχές της Κρήτης**, εκδόσεις: Μουσείο φυσικής ιστορίας Κρήτης, Ηράκλειο, 2017.

- Λασσιθιωτάκης, Κ., Κρητικά Χρονικά, **ΣΦΑΚΙΑΝΑ ΣΠΙΤΙΑ**, Τόμος ΙΑ', Τεύχος Ι-ΙΙΙ, 171-199, Εκδότης Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός, 1957.

- Κελαιδής, **Αρχαίες Πόλεις Στα Σφακιά**. Αθήνα, 1982.

- Vogiatzakis, I., Rackham, O., **Crete**, στο Vogiatzakis, I., Pungetti, G., Mannion, A. M., **Mediterranean Island Landscapes**, εκδόσεις: Springer, 2007.

Ξερολιθιά

- *Εγγραφή της τέχνης της ξερολιθιάς στο Εθνικό Ευρετήριο ύλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς*, Αθήνα, 2015.

- Τσαρούχα, Ε., Ανάλυση και αξιολόγηση του τοπίου αρχαίων ελαιώνων στη μεσόγειο. *Προστασία, διατήρηση και ανάδειξη τους ως προστατευόμενες περιοχές*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2011.

- Καρέκου, Ζ., *Η αναγκαιότητα της αναβαθμίδωσης στο μεσογειακό χώρο. Η περίπτωση της Νισύρου*, Αθήνα, 2019.

- Μποζινέκη - Διδώνη Π., *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική ΚΡΗΤΗ*, Εκδοτικός οίκος: ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα, 1985.

- Σκουτέλης, Ν., *Πολιτιστικό τοπίο και φύση, φορέας νέων δικτύων επίσκεψης στον Δήμο Σφακίων*, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2018.

- Κεχαγιά, Α., *Θέμα αποκατάστασης και διατήρησης παραδοσιακών συστημάτων συλλογής υδάτων – εφαρμογή σε ομβροδεξαμενές από ξερολιθιά*, μεταπτυχιακή διατριβή, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012.

- Δεληγιαννάκης, Μ., *Το «θολιαστό» μιτάτο στην Κρήτη, ανώνυμη αρχιτεκτονική και μνημείο*, Έκδοση του τεχνικού επιμελητηρίου Ελλάδος – Τμήμα Δυτικής Κρήτης, Ρέθυμνο, 2003.

- ΚΠΕ Ανωγείων, *Επίσκεψη στο σπίτι του βοσκού*, Ανώγεια, 2009.

- Δελτίο *Η βόσκηση και ο κόσμος του βοσκού στον Ψηλορείτη* για την εγγραφή στο Εθνικό Ευρετήριο ύλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Ρέθυμνο, 2021.

- *Κρήτη, οι οικισμοί της υπαίθρου*. Επιμέλεια: Σκουτέλης, Ν., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά, 2020.

- Αθανασίου Κ., *Ξερολιθιές και πεζούλες στη Θηρασία*, στο: *Θηρασία, μια διαχρονική διαδρομή*, Παλυβού Κ., Τζαχίλη Γ. (επιμέλεια), Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας Παν.Κρήτης, Αθήνα, 2015.

- Καρβούζου, Ε., *Η Τέχνη της Ξερολιθιάς, ως προστατευόμενο στοιχείο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO. Η σημασία της ως οικολογική, πολιτιστική και κοινωνική μαρτυρία και η αναγκαιότητα διαφύλαξης και διάδοσης της, προς την κατεύθυνση της Αειφόρου ανάπτυξης και αναβίωσης της υπαίθρου*, διπλωματική εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο Σχολή Κοινωνικών επιστημών, Ηράκλειο, 2021.

- Αρχιτεκτονικές ματιές. Αναπτυξιακή Εταιρεία Ζαγορίου, *Οι τοίχοι από ξερολιθιά, ένα στοιχείο της πολιτιστικής μας κληρονομιάς*. Ζαγόρι, 2011.

- LIFE TERRACESCAPE, *Μετατροπή των εγκαταλελειμμένων τοπίων αναβαθμίδων σε πράσινες υποδομές μέσω συμμετοχικής επιστάσιας γης για καλύτερη προσαρμογή στην κλιματική αλλαγή*, στο: *Αναβαθμίδες και Βιοποικιλότητα*, εκδόσεις: Broken Hill Publishers LTD, Άνδρος, 2020.

- LIFE TERRACESCAPE, *Εκπαιδευτικό υλικό για το σχολείο ξερολιθιάς Άνδρου*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 2021.

- Πετανίδου, Θ., **Παρακαταθήκη για μια ανεκτίμητη κληρονομιά: το έργο LIFETERRACESCAPE για τις αναβαθμίδες του Αιγαίου**, Πρακτικά Ημερίδας **ΘΗΡΑΣΙΑ: Διαχρονική Προσέγγιση στην Αρχιτεκτονική της Υπαιθρου, τις Εγκαταλελειμμένες Οικιστικές Θέσεις και τη Φυτική Βιοποικιλότητα**, Θεσσαλονίκη, 12 Ιούνη 2024.

- Κρόκος Κ., Αρχιτεκτονικά Θέματα 23/1989, στο **Κυριάκος Κρόκος, ανθολόγηση κειμένων**, εκδόσεις: GRA, Αθήνα, 2008.

- Πετανίδου, Θ., **Αναβαθμίδες του Αιγαίου – Το παράδειγμα των Δωδεκανήσων**, Επιστημονικές εκδόσεις Παρισιανού Α.Ε., Αθήνα, 2015.

- Τριαματάκη, Μ., **Εν ελαχίστω τόπω, ελάχιστη επέμβαση – αναφορά στην ύπαιθρο των Κυκλάδων**, Ερευνητική εργασία, Πολυτεχνείο Κρήτης, 2021.

- Βλαμή, Β., **Πολιτιστικά τοπία και πολιτιστικές οικοουστημικές υπηρεσίες στις προστατευόμενες περιοχές του δικτύου Natura 2000 της Ελλάδας**, Διπλωματική εργασία, Αργίριο, 2020.

- **Πράσινο κοινωνικό σχέδιο δράσης για την Σίφνο**, έγγραφο προτάσεων που εκπονήθηκε από ANEMO ANANEΩΣΗΣ / WIND OF REVEWAL, Σίφνος, 2023.

- Μπενετάτου, Α., **Χαρτογράφηση αναβαθμιδών Χερσονήσου Αμαλής Ν. Λέσβου**, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2020.

- Παπανικολάου, Α., Σταυριανού, Κ., **Χαρτογράφηση αναβαθμιδών μενων εκτάσεων για τη νήσο Σάμο με τη χρήση ορθοφωτοχαρτών και Συστημάτων Γεωγραφικών Πληροφοριών και συσχέτιση του τύπου των αναβαθμιδών με φυσικογεωγραφικές παραμέτρους**, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2005.

- **Explanatory Report to the European Landscape Convention**, Florence, 2000.

- Hatipkarasulu, Y., **Women in Construction: An Early Historical Perspective**, Associated Schools of Construction, 2011.

- McCombie, P. F., **Drystone Retaining Walls: Design, Construction and Assessment, από την σειρά βιβλίων Applied Geotechnics Series**, Powrie, W., (επιμέλεια), εκδόσεις: Taylor & Francis Group, 2016.

.....
Τελευταία επίσκεψη 2025:

- <https://naxospress.gr/perivallon/kanto-opos-o-manolis-glezos-ta-fragmata-st-aperathoy/>

- <https://el.boulouki.org/souvaies>

- <https://www.facebook.com/saveios.gr/posts/pfbid02pu5xTVrVQnkm9E1wUktFzLYW1y2qMpjD6rs96tUT5CJyVxGJyU1zv31uTCja8CAyI>

- https://mirc.ntua.gr/foundation/db/epirus_db/PERIVALLON/ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ_ΠΟΥ_ΕΧΟΥΝ_ΕΦΑΡΜΟΣΤΕΙ_ΣΤΗΝ_ΠΕΡΙΟΧΗ.htm

- <https://www.scribd.com/document/36119029/ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ-ΤΩΝ-ΞΕΡΟΛΙΘΙΚΩΝ-ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ-ΣΤΟ-ΔΗΜΟ-ΤΥΜΦΗΣ>

- <https://www.greekarchitects.gr/gr/γαιας-αναγνωσμα/ξερες-λιθιες-id4756>

- <https://cycladesopen.gr/lithinoi-toichoi-oi-xerolithies-ton-agron-simasia-toys/>

- <https://www.ypaithros.gr/xerolithia-athanati-texni-petras/>
- <http://5a.arch.ntua.gr/project/4247/5267>
- <https://kserolithies.gr/i-techni-tis-xerolithias/>

Εγχειρίδια δόμησης

- Εγχειρίδιο ξερολιθικών κατασκευών, **τοιχοί**, επιμέλεια: Παγκρατίου, Ε., Ιωάννινα, 2009.
- Εγχειρίδιο ξερολιθικών κατασκευών, **λιθόστρωτα**, επιμέλεια: Παγκρατίου, Ε., Ιωάννινα, 2009.
- Βερνίκος, Ν., Δασκαλοπούλου, Σ. & Παυλογεωργάτος, Γ.Δ., **Πρόταση ταξινόμησης ξερολιθικών κατασκευών**, στο: Μ. Varti-Matarangas & Υ. Katsikis (επιμέλεια), **Proceedings of the Interdisciplinary Workshop: The Building Stone in Monuments**. Publications IGME, Αθήνα, 2002.
- Θεοδοσίου, Α., Πίττα, Α., **Εγχειρίδιο κατασκευής δομών σε ορεινές αναβαθμίδες στην Κύπρο**, στο πλαίσιο του έργου 3pro-Troodos, 2022.
- Ίδρυμα Ευγενίδου, **Οικοδομική τόμος Α'**, Αθήνα, 1954.
- Vivian, J., **Building stone walls**, εκδόσεις: Garden way publishing, 1976.

Τελευταία επίσκεψη 2025:

- <http://5a.arch.ntua.gr/project/14141/15439>
- <https://www.youtube.com/watch?v=-SD3EeEgTdw&t=1s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=0whMctnYNsg&t=115s>
- <https://kserolithies.gr/i-techni-tis-xerolithias/>
- <https://www.ypaithros.gr/xerolithia-athanati-texni-petras/>
- <http://5a.arch.ntua.gr/project/4247/5267>
- <https://cycladesopen.gr/lithinoi-toichoi-oi-xerolithies-ton-agron-simasia-toys/>
- <https://www.greekarchitects.gr/gr/γαιας-αναγνωσμα/ξερες-λιθιες-id4756>
- <https://www.nisyriakesmeletes.gr/search.html>
- <https://landstewardship.gr/index.php/el/xrisimoi-sindesmoi>
- <http://lifeterracescape.aegean.gr/>

ΕΙΚ. 76: Το μονοπάτι που οδηγεί στον άγιο Δημήτρη, στο ρέμα Χώνη, Σίφνος, προσωπικό αρχείο, 2025.

ΕΙΚ. 77: (Οπισθόφυλλο) Κατσίκια στον ποταμό, Γαύδος, φωτογραφία του Νικηφόρου, 2022.

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά τον Αλέξανδρο Πετειναρέλη, ο οποίος, παρότι δεν μπόρεσε τελικά να επιβλέψει την παρούσα εργασία, υπήρξε βαθιά καθοριστικός για την εκπόνησή της. Η ετοιμότητά του να προσφέρει βοήθεια και σχόλια, οι γνώσεις του και η έξυπνη ματιά του συνέβαλαν ουσιαστικά στην ολοκλήρωσή της. Ευχαριστώ επίσης τον –πλέον συνταξιοδοτημένο– καθηγητή μου, Γιώργο Σμύρη, ο οποίος εξακολουθεί να μοιράζεται γενναιόδωρα τη σοφία και τις πηγές του, να εμπνέει και να προσεγγίζει κάθε θέμα με ενδελεχή και γνήσιο ενδιαφέρον. Ευχαριστώ τον καθηγητή μου και επιβλέποντα της εργασίας, Γιώργο Ρυμενίδη, για τις πάντα εύστοχες πηγές, τα καθαρά και ουσιαστικά του σχόλια, αλλά και την ελευθερία και στήριξη που μου παρείχε. Ευχαριστώ τους γονείς μου, Μιχαέλα και Τάσο, που με εμπιστεύονται και με υποστηρίζουν ανιδιοτελώς και με αφήνουν να ανοίγω τα φτερά μου, πράγμα σπουδαίο για γονείς. Και αυτό τους κάνει σπουδαίους γονείς. Ευχαριστώ τη γιαγιά μου, Βαγγελιώ, που πάντα με παροτρύνει να προχωρώ. Ευχαριστώ τους ανθρώπους μου, που διασκορπισμένοι σε τόσα μέρη, τα κάνουν σπίτι και φωλιές και συχνά, πολύ συχνά, κάνουν την κάθε μέρα Κυριακή.

Ευχαριστώ όσες και όσους γνώρισα και συνεχίζω να γνωρίζω σε αυτόν τον δρόμο που επιλέγω.

Και στα επόμενα.

Ερευνητική Εργασία

Φοιτήτρια:

Εύα-Χριστίνα Μαρλένα Γεωργούλη

(eva_georgouli@hotmail.com)

Επιβλέπων:

Γιώργος Ρυμενίδης

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Πολυτεχνική Σχολή

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

